

Financiering transitie naar duurzame landbouw

Inzicht in het huidige financieringslandschap en ontwikkelingen

Harold van der Meulen, Ruud van der Meer en Marcel van Asseldonk

Financiering transitie naar duurzame landbouw

Inzicht in het huidige financieringslandschap en ontwikkelingen

Harold van der Meulen, Ruud van der Meer en Marcel van Asseldonk

Dit onderzoek is uitgevoerd door Wageningen Economic Research en gesubsidieerd door het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, in het kader van het Beleidsondersteunend thema Duurzame voedselvoorziening & -productieketens & Natuur (projectnummer BO-43-014.01-056)

Wageningen Economic Research
Wageningen, oktober 2020

RAPPORT
2020-097
ISBN 978-94-6395-566-9

Harold van der Meulen, Ruud van der Meer en Marcel van Asseldonk, 2020. *Financiering transitie naar duurzame landbouw; Inzicht in het huidige financieringslandschap en ontwikkelingen*. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2020-097. 64 blz.; 24 fig.; 1 tab.; 28 ref.

De Nederlandse landbouwsector staat voor de opgave om te verduurzamen. Een transitie naar meer duurzame landbouwsystemen vraagt in de meeste gevallen om investeringen. Dit heeft gevolgen voor de financiering van agrarische bedrijven en de agrarische sector als geheel. Onderzoek naar de financierbaarheid van zowel de transitie als de continuïteit van bedrijven in het algemeen is daarom van groot belang. Dit rapport brengt in opdracht van het ministerie van LNV het huidige financieringslandschap in kaart. Ook zijn er rondetafelgesprekken met sleutelspelers in de agrarische sector gevoerd waarbij we de knelpunten/belemmeringen op het gebied van financiering die de transitie naar een duurzame landbouw bemoeilijken en oplossingsrichtingen in kaart hebben gebracht. Dit rapport biedt daarmee de basis voor de verdere ontwikkeling voor een aanpak voor duurzame agrofinanciering.

Trefwoorden: Financiering, landbouw, transitie, duurzaam

Dit rapport is gratis te downloaden op <https://doi.org/10.18174/532092> of op www.wur.nl/economic-research (onder Wageningen Economic Research publicaties).

© 2020 Wageningen Economic Research
Postbus 29703, 2502 LS Den Haag, T 070 335 83 30, E communications.ssg@wur.nl,
www.wur.nl/economic-research. Wageningen Economic Research is onderdeel van Wageningen University & Research.

Dit werk valt onder een Creative Commons Naamsvermelding-Niet Commercieel 4.0 Internationaal-licentie.

© Wageningen Economic Research, onderdeel van Stichting Wageningen Research, 2020
De gebruiker mag het werk kopiëren, verspreiden en doorgeven en afgeleide werken maken. Materiaal van derden waarvan in het werk gebruik is gemaakt en waarop intellectuele eigendomsrechten berusten, mogen niet zonder voorafgaande toestemming van derden gebruikt worden. De gebruiker dient bij het werk de door de maker of de licentiegever aangegeven naam te vermelden, maar niet zodanig dat de indruk gewekt wordt dat zij daarmee instemmen met het werk van de gebruiker of het gebruik van het werk. De gebruiker mag het werk niet voor commerciële doeleinden gebruiken.

Wageningen Economic Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen Economic Research is ISO 9001:2015 gecertificeerd.

Wageningen Economic Research Rapport 2020-097 | Projectcode 2282200539

Foto omslag: Shutterstock

Inhoud

	Samenvatting	5
	S.1 Bij transitie naar duurzame landbouw is financiële ondersteuning van de overheid gewenst	5
	S.2 Vermogenspositie neemt toe, bancaire leningen blijven belangrijk	5
	S.3 Extra financiële publieke ondersteuning zal de transitie naar duurzame landbouw versnellen	5
	S.4 Methodiek	6
1	Inleiding	8
	1.1 Aanleiding	8
	1.2 Doelstelling	9
2	Methode	10
3	Vermogenspositie en financieringswijze	12
	3.1 Vermogenspositie	12
	3.1.1 Totaal land- en tuinbouw	12
	3.1.2 Bedrijfstypen	13
	3.1.3 Spreiding naar leeftijdsklasse	17
	3.1.4 Spreiding naar aandeel grond in eigendom	17
	3.1.5 Spreiding tussen gangbare en biologische melkveehouderij en akkerbouw	18
	3.2 Financieringswijze	19
	3.2.1 Totaal land- en tuinbouw	19
	3.2.2 Bedrijfstypen	21
	3.2.3 Spreiding naar leeftijdsklasse	26
	3.2.4 Spreiding naar aandeel grond in eigendom	26
	3.2.5 Spreiding tussen gangbare en biologische melkveehouderij en akkerbouw	27
	3.3 Alternatieve financieringsvormen	27
	3.4 Bevindingen	30
4	Publieke financieringsvormen	31
	4.1 Nationale publieke financiering	31
	4.1.1 Borgstelling MKB-landbouwkredieten	31
	4.1.2 Stimulering Duurzame Energieproductie	33
	4.1.3 Energie-investeringsaftrek	33
	4.1.4 MIA/Vamil	34
	4.1.5 Regeling groenprojecten	35
	4.1.6 Diverse energie subsidieregelingen	36
	4.2 Provinciale publieke financiering	36
	4.2.1 Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP3)	36
	4.2.2 Provinciale subsidies en leningen	40
	4.3 Gevolgen coronacrisis op de financiering	43
	4.4 Bevindingen	44

5	Gap-analyse financiering transitie naar duurzame landbouw	47
5.1	Inleiding	47
5.2	Belemmeringen in transitie	47
5.3	Oplossingsrichtingen	49
5.4	Bevindingen	53
6	Aanbevelingen	54
	Literatuur en websites	55
Bijlage 1	Ontwikkeling bedrijfsomvang, inkomen en betaalde rentekosten	57
Bijlage 2	Ontwikkeling grondprijs per kwartaal, 2012 -2020	59
Bijlage 3	Rendement eigen vermogen	60
Bijlage 4	Langlopende schulden	62
Bijlage 5	Deelnemers rondetafelbijeenkomsten 'duurzame agrofinanciering'	63

Samenvatting

S.1 Bij transitie naar duurzame landbouw is financiële ondersteuning van de overheid gewenst

Transitie naar duurzame landbouw zal aanpassingen vergen in bijvoorbeeld bedrijfsgebouwen of extensivering van de bedrijfsvoering waar hoge investeringen voor nodig zijn (met extra afschrijvingen van eerdere investeringen) die het rendement zullen drukken. Hierbij kan een 'dip in de kasstroom' van het bedrijf ontstaan ondanks een sterke eigen vermogenspositie. Om te voorkomen dat dit een belemmering wordt voor ondernemers kan een financiële publieke ondersteuning door de overheid overwogen worden, wil zij 'de grote groep' van boeren en tuinders in beweging krijgen om aanzienlijke verduurzamingsstappen te gaan zetten. Dit is temeer daar de financiering van omschakeling in de landbouw door banken vaak nog als onzeker/risicovol wordt gezien.

Deelnemers aan de rondetafelgesprekken (onder meer banken, accountants, boeren, sectorvertegenwoordigers en provincies) geven aan dat extra ondersteuning vanuit de overheid om gewenste omschakeling te financieren aan te bevelen is. Hierin kan de invulling van het omschakelfonds een belangrijke rol spelen in aanvulling op het huidige instrumentarium. Banken zullen ook in duurzame agrofinanciering de belangrijkste speler zijn.

S.2 Vermogenspositie neemt toe, bancaire leningen blijven belangrijk

De vermogenspositie in de land- en tuinbouw is sinds 2001 in alle sectoren sterk toegenomen. Door schaalvergroting en waardestijging van duurzame productiemiddelen nam het gemiddelde vermogen toe van 1,5 mln. euro in 2001 tot 3,5 mln. euro in 2018. In de grondgebonden sectoren is grond de meest waardevolle bezitting. Gemiddeld van alle sectoren bestaat circa 70% van het vermogen uit eigen vermogen.

Vreemd vermogen wordt voor 90% verstrekt door banken. De gemiddelde hoogte van bankleningen per bedrijf neemt jaarlijks verder toe tot circa 735.000 euro per bedrijf in 2018. Door de lage rentestand zijn de rentelasten de laatste jaren gedaald. Land- en tuinbouwbedrijven realiseren over het algemeen een laag rendement op eigen vermogen. Hierdoor zijn andere partijen dan banken minder geïnteresseerd in het verstrekken van krediet. Alternatieven voor bancaire leningen zijn bijvoorbeeld: erfpacht, leasing, crowdfunding en private investeerders. Belangstelling hiervoor neemt enigszins toe en maakt stapelen van verschillende financieringsbronnen mogelijk.

S.3 Extra financiële publieke ondersteuning zal de transitie naar duurzame landbouw versnellen

Er bestaan diverse regelingen vanuit de overheid om investeringen in duurzame productiemiddelen te bevorderen. Naast een aantal financieringsinstrumenten en gerichte subsidies vindt ondersteuning plaats via het bieden van fiscale prikkels.

De Borgstelling MKB landbouwkredieten (voorheen Garantstelling Landbouw) verstrekt jaarlijks minimaal 40 mln. euro aan garantstelling. Door deze garantstelling zijn landbouwbedrijven in staat investeringen te financieren die anders mogelijk niet konden worden gefinancierd.

Fiscale regelingen zoals de EIA en MIA/VAMIL bevorderen investeringen in respectievelijk energie efficiënte bedrijfsmiddelen en nieuwe milieutechnieken. Winstgevende agrarische ondernemingen hoeven, als ze gebruik maken van de regeling, minder belasting te betalen. De SDE+ is een subsidieregeling ter bevordering van duurzame energievoorziening. De Regeling groenprojecten maakt financiering van milieuvriendelijke projecten tegen een lagere rente mogelijk. Daarnaast zijn er nog diverse subsidieregelingen die energie-innovaties ondersteunen.

Binnen het GLB zijn er vanuit POP3 subsidieregelingen die vanuit de provincies worden uitgevoerd gericht op investeringen in duurzame productiemiddelen.

Het merendeel van de in dit rapport beschreven fiscale- en subsidieregelingen maakt onderdeel uit van de indicator duurzame investeringen die elk jaar wordt vastgesteld voor de Rijksbegroting. Het totale bedrag aan investeringen in duurzame productiemiddelen waarvoor subsidie of fiscale aftrek is gevraagd was in 2018 495 mln. euro. De belangrijkste bijdrage kwam van de fiscale regelingen MIA/Vamil en EIA, respectievelijk 202 mln. euro en 142 mln. euro.

Naast uitvoering van POP3 hebben de meeste provincies ieder hun eigen aanvullend programma voor het stimuleren van bijvoorbeeld investeringen, innovaties en omschakeling. Veelal betreft het geringe bedragen in de vorm van eenmalige subsidies.

Als gevolg van de coronacrisis werden diverse agrarische sectoren geconfronteerd met sterk teruglopende afzet en dalende prijzen. Bedrijven die financieel zwaar getroffen zijn door de coronacrisis, zien hun financiële buffers krimpen. In de meest sectoren zal er een afname zijn in de investeringsbereidheid. Hierdoor zal het noodzakelijke tempo van modernisering en verduurzaming vertraging oplopen.

Banken zijn de laatste jaren kritischer bij kredietverlening dan in het verleden. Dit heeft onder meer te maken met Basel III-richtlijnen waaraan banken moeten voldoen. Vanaf 2023 hebben banken te maken met Basel IV-richtlijnen. Kern van deze nieuwe regelgeving rondom kapitaaleisen is dat banken gestuurd zullen worden om ondernemers nog meer te financieren op basis van rentabiliteit en liquiditeit in plaats van op de waarde (en daarmee onderpand) van activa als grond, gebouwen en installaties. Juist de rentabiliteit en liquiditeitspositie van agrarische ondernemers zijn volatiel.

Blijvende aandacht voor verdienvermogen van de boer en tuinder in de transitie naar kringlooplandbouw is noodzakelijk. In deze transitie is behoefte aan een consistent langetermijnbeleid. Als rendementen van de nieuwe concepten nog niet voldoende bewezen zijn, wordt financiering van deze vernieuwing door banken vaak als risicovol gezien.

Een belangrijke opgave is om 'de grote groep' van boeren en tuinders in beweging te krijgen om aanzienlijke verduurzamingsstappen te gaan zetten. Hierin kan het omschakelfonds vanuit de overheid, bedoeld om de transitie naar kringlooplandbouw financieel mogelijk te maken voor agrarische ondernemers, een belangrijke rol spelen. In de komende jaren wordt hiervoor door het ministerie van LNV 175 mln. euro beschikbaar gesteld. Hierbij gaat de voorkeur uit naar een combinatie van verschillende instrumenten om agrarische ondernemers te stimuleren om te investeren. Hierin blijft een belangrijke rol weggelegd voor bancaire financiering. Banken hanteren verduurzaming al als een factor die van belang is bij het classificeren van een onderneming/ondernemer voor een nieuwe financiering.

S.4 Methodiek

De Nederlandse landbouwsector staat voor de opgave om te verduurzamen. Een transitie naar meer duurzame landbouwsystemen vraagt in de meeste gevallen om investeringen. Dit heeft gevolgen voor

de financiering van agrarische bedrijven en de agrarische sector als geheel. Onderzoek naar de financierbaarheid van zowel de transitie als de continuïteit van bedrijven in het algemeen is daarom van groot belang. Deze studie brengt in opdracht van het ministerie van LNV het huidige financieringslandschap in kaart en biedt daarmee de basis voor de verdere ontwikkeling voor een aanpak voor duurzame agrofinanciering.

De inventarisatie van de vermogenspositie en financieringswijze is uitgevoerd voor de totale land- en tuinbouw en de belangrijke bedrijfstypen. Daarnaast is er aandacht voor eventuele verschillen tussen bedrijven op basis van kenmerken als de leeftijd van de ondernemer, bedrijven met (voornamelijk) pachtgrond versus (voornamelijk) grond in eigendom, en verschillen tussen gangbare of biologische melkveehouderij en akkerbouw. De kwantitatieve gegevens zijn op basis van de tijdreeks 2001-2018 uit het Bedrijveninformatienet.

Voor beschikbare publieke financieringsvormen is bepaald welke daarvan gebruikt kunnen worden voor de transitie naar een duurzame landbouw. Deze inventarisatie beperkt zich tot die instrumenten die direct gericht zijn op de financiering van primaire bedrijven. Vertrekpunt zijn de opgestelde notities door RVO, aangevuld met gegevens over duurzame investeringen ten behoeve van de duurzaamheidsindicator DP01 'investeringsniveau duurzame productiesystemen' waarover jaarlijks wordt gerapporteerd voor de Rijksbegroting.

De uiteindelijke gap-analyse, analyse waarbij we de knelpunten/belemmeringen op het gebied van financiering die de transitie naar een duurzame landbouw bemoeilijken en oplossingsrichtingen in kaart brengen, is op basis van rondetafelgesprekken met sleutelspelers in de agrarische sector (onder meer banken, accountants, boeren, sectorvertegenwoordigers en provincies) uitgevoerd. Aanvullende informatie is verzameld op basis van literatuur, websites en data beschikbaar gesteld door de deelnemers van de rondetafelgesprekken.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

De Nederlandse landbouwsector ziet zich voor grote uitdagingen gesteld. Het is duidelijk dat het huidige landbouwsysteem tegen de grenzen aan loopt van wat economisch, ecologisch en sociaal duurzaam is. De Nederlandse landbouwsector staat daarmee voor de opgave om te verduurzamen. Een transitie naar meer duurzame landbouwsystemen vraagt in de meeste gevallen om investeringen. Dit heeft gevolgen voor de financiering van agrarische bedrijven en de agrarische sector als geheel. Aan de andere kant zien we dat banken terughoudend zijn in het financieren van investeringen die nog onvoldoende bewezen hebben rendabel te kunnen zijn. Tegelijkertijd hebben banken te maken met de beperkingen vanuit Basel-richtlijnen als gevolg waarvan de hoogte van de financiering in toenemende mate op basis van rentabiliteit en liquiditeit plaatsvindt. In de huidige financiering spelen daarnaast vermogen c.q. zekerheden (waaronder grond) nog een belangrijke rol in de agrarische sector. Onderzoek naar de financierbaarheid van zowel de transitie als de continuïteit van bedrijven in het algemeen is daarom van groot belang. Deze studie brengt het huidige financieringslandschap in kaart en biedt daarmee de basis voor de verdere ontwikkeling voor een aanpak voor duurzame agrofinanciering.

In het *Realisatieplan Visie LNV* heeft de minister van LNV het volgende aangegeven:

- 'De financieringssector en de overheid bieden boeren die hun bedrijfsvorming willen verduurzamen nu al speciale instrumenten aan, zoals vormen van groenfinanciering. Aanvullend daaraan bekijk ik of het huidige instrumentarium aansluit bij de financieringsbehoefte van boeren en tuinders die de omslag naar een meer circulaire bedrijfsvoering willen maken. Ook voer ik gesprekken met banken en andere financiers, zoals Groenfonds en Invest-NL, over hun financieringsvoorwaarden.'
- 'Om ervoor te zorgen dat de omslag naar kringlooplandbouw en de continuïteit van bedrijven financierbaar is en blijft, wil ik in het najaar met een grote diversiteit aan sleutelspelers een bijeenkomst organiseren over duurzame agrofinanciering.'¹

De Motie Bisschop

'verzoekt de regering, in overleg met sector- en ketenpartijen en provincies te bezien wat de mogelijkheden zijn voor het opzetten van een risico- en investeringsfonds voor verduurzaming van de land- en tuinbouw, en de Kamer hierover voor de begrotingsbehandeling in 2020 te informeren.'²

De minister van LNV heeft naar aanleiding van het *Realisatieplan Visie LNV* en vragen vanuit de Kamer toegezegd in het najaar van 2020 de Kamer nader te informeren hoe het huidige instrumentarium beter kan aansluiten bij de financieringsbehoefte van ondernemers die willen omschakelen naar een meer duurzame bedrijfsvoering.³ Het ministerie van LNV heeft de komende jaren 175 mln. euro beschikbaar gesteld. Het omschakelfonds bestaat uit twee sporen: verlichting van de kasstroom bij omschakeling naar een meer duurzame bedrijfsvoering en toegankelijker maken van investeringen in verduurzaming/omschakeling van bedrijfsvoering, processen, en ontwikkeling van producten en productconcepten (ministerie van LNV, kamerbrief 24 april 2020).

¹ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2019/06/17/realisatieplan-visie-lnv-op-weg-met-nieuw-perspectief>.

² <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019Z13171&did=2019D27126>.

³ <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/detail?id=2019D44058&did=2019D44058>.

1.2 Doelstelling

Om inzicht te krijgen in de rol die financiering speelt voor de transitie naar duurzame landbouw is inzicht nodig in de huidige vermogenspositie en financieringswijze, beschikbare instrumenten waarvan gebruik kan worden gemaakt en in hoeverre financiering een knelpunt is bij omschakeling naar kringlooplandbouw, en wat mogelijke oplossingsrichtingen zijn. De volgende drie deelvragen zijn hierbij van belang:

- Hoe ziet de huidige vermogenspositie en financieringswijze van agrarische bedrijven eruit voor de verschillende bedrijfstypen?
- Van welke publieke financieringsinstrumenten (rijk en provincie) kunnen agrarische bedrijven gebruik maken en welke daarvan zijn gericht op de transitie naar duurzame landbouw (doel, budget, gebruik)?
- Gap-analyse, analyse waarbij we de knelpunten/belemmeringen op het gebied van financiering die de transitie naar een duurzame landbouw bemoeilijken en oplossingsrichtingen in kaart brengen, op basis van rondetafelgesprekken met sleutelspelers in de agrarische sector.

Dit onderzoek biedt informatie voor het opstellen van een brief naar de Tweede Kamer. Daarnaast dienden de uitkomsten van deze inventarisatie als input voor de brede conferentie 'duurzame agrofinanciering' te organiseren door het ministerie van LNV in de loop van 2020, maar deze is als gevolg van Covid-19 niet doorgegaan.

De uitbraak van Covid-19 heeft invloed gehad op het traject en bij het organiseren van de rondetafelgesprekken met sleutelspelers. Hierdoor was de input vanuit de rondetafelbijeenkomsten voor de Gap-analyse beperkt en is ervoor gekozen dit onderdeel te verrijken met deskstudie (zie hoofdstuk 2 methodiek).

2 Methode

De inventarisatie van de vermogenspositie en financieringswijze is uitgevoerd voor de totale land- en tuinbouw en de belangrijke bedrijfstypen (akkerbouw, glastuinbouw, melkveehouderij, pluimveehouderij (leghennen en vleeskuikens), opengrondstuinbouw (bloembollenteelt, vollegrondsgroenteteelt, fruitteelt en boomkwekerij) en varkenshouderij (zie hoofdstuk 3). Daarnaast is er aandacht voor eventuele verschillen tussen bedrijven als functie van de leeftijd van de ondernemer, bij grondgebonden bedrijven verschillen tussen bedrijven met (voornamelijk) pachtgrond en (voornamelijk) grond in eigendom, en verschillen tussen gangbaar of biologisch in de melkveehouderij en akkerbouw. De kwantitatieve gegevens zijn op basis van de tijdreeks 2001-2018 uit het Bedrijveninformatienet. Het Bedrijveninformatienet is een representatieve steekproef van land- en tuinbouwbedrijven. De steekproefbedrijven representeren de bedrijven uit de Landbouwtelling groter dan 25.000 euro Standaardopbrengst (SO). In 2016 werd 84% van het aantal bedrijven uit de Landbouwtelling gerepresenteerd. Deze bedrijven hadden een aandeel van 99,5% van de standaardopbrengst van alle bedrijven uit de Landbouwtelling (Van der Meer et al., 2019). Voor de analyses in deze studie zijn alleen de bedrijven gebruikt waarvan een gedetailleerde dataset beschikbaar is (MVO-variant). Dit resulteert in minimaal 786 waarnemingen in 2001 tot ruim 1.000 waarnemingen vanaf 2006. In 2010 is de bovengrens aan de omvang van steekproefbedrijven komen te vervallen. Dit heeft geleid tot een trendbreuk in de resultaten, vooral in de glastuinbouw en bloembollenteelt (Van der Veen et al., 2012).

Vervolgens zijn de beschikbare publieke financieringsvormen geïnventariseerd en bepaald welke daarvan gebruikt kunnen worden voor de transitie naar een duurzame landbouw. Deze inventarisatie beperkt zich tot die instrumenten die direct gericht zijn op de financiering van primaire bedrijven. Vertrekpunt zijn de opgestelde notities door RVO met inzage in het gebruik van subsidie- en fiscale instrumenten van RVO in de Schoon&Zuinig-agrosectoren in 2017 en 2018, aangevuld met gegevens over duurzame investeringen ten behoeve van de duurzaamheidsindicator DP01 'investeringsniveau duurzame productiesystemen' waarover jaarlijks wordt gerapporteerd voor de Rijksbegroting (Van der Meulen et al., 2020) en van websites en data beschikbaar gesteld door de deelnemers van de rondetafelgesprekken (zie hoofdstuk 4). In hoofdstuk 4 wordt ook aandacht besteed aan de gevolgen van de coronacrisis voor de financiering van bedrijven.

In hoofdstuk 5 is een weergave opgenomen van de rondetafelgesprekken met sleutelspelers in de agrarische sector. De uiteindelijke Gap-analyse is uitgevoerd op basis van rondetafelgesprekken met sleutelspelers in de agrarische sector (onder meer banken, accountants, boeren en sectorvertegenwoordigers, provincies en onderzoekers). Vragen die in deze bijeenkomsten aan bod komen zijn:

- Welke knelpunten op het gebied van financiering zijn er, en in het bijzonder zijn er knelpunten die de transitie naar een duurzame landbouw moeilijk maken?
 - Is het bestaande instrumentarium voldoende ingericht op boeren die de weg van transitie naar een meer duurzame bedrijfsvoering willen ingaan?
 - In hoeverre sluiten financieringsvoorwaarden van financiers aan bij de transitie naar duurzame landbouw?
- Welke innovatieve financieringsvormen zijn denkbaar en kan een risico- en transitiefonds een oplossing zijn voor deze knelpunten?

Als gevolg van de beperkingen ten gevolge van maatregelen genomen ter bestrijding van de Covid-19-crisis hebben er slechts 2 sessies plaats kunnen vinden met sectorvertegenwoordigers, boeren, financiers en accountants, waarbij ook een aantal genodigden niet konden deelnemen. De provincies hebben via een toegezonden vragenlijst input geleverd. Een weergave van de geleverde input is opgenomen in hoofdstuk 4 en 5. Hierdoor was de input vanuit de rondetafelbijeenkomsten voor de Gap-analyse - een analyse waarbij we de knelpunten/belemmeringen op het gebied van financiering die de transitie naar een duurzame landbouw bemoeilijken en oplossingsrichtingen in kaart brengen -

beperkt en is ervoor gekozen dit onderdeel aan te vullen met beschikbare literatuur, onder andere de *Notitie Inkomsten en verdienmodel van agrariërs* opgesteld door de Nederlandse Vereniging van Banken (NVB) voor de Tweede Kamer Vaste Kamercommissie LNV (NVB, 2020). Ten aanzien van de geleverde input met betrekking tot knelpunten en oplossingsrichtingen geldt dat deze niet specifiek zijn gericht op een specifieke categorie ondernemers dan wel een specifieke verduurzamingsstrategie van een onderneming.

In hoofdstuk 6 volgen tenslotte de aanbevelingen. Deze zijn gebaseerd op de bevindingen samengevat aan het einde van hoofdstuk 3, 4 en 5 (zie paragrafen 3.4, 4.4 en 5.4).

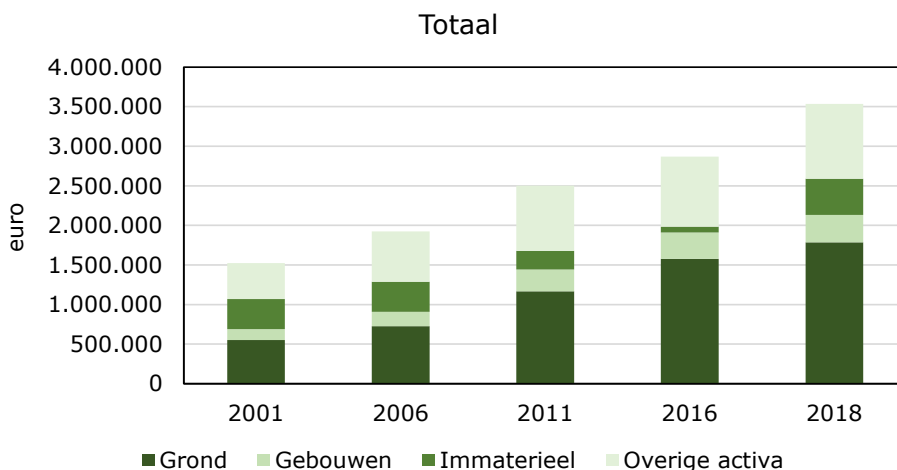
3 Vermogenspositie en financieringswijze

3.1 Vermogenspositie

De vermogenspositie voor land- en tuinbouwbedrijven is bepaald op basis van de resultaten van het Bedrijveninformatienet. De totale waarde van de activa (bezittingen) laat de bedrijfseconomische waarde zien van een land- of tuinbouwbedrijf. Bij de bedrijfseconomische waardering worden immateriële activa zoals quota en productierechten gewaardeerd tegen de dan geldende marktprijs. Dit geldt ook voor de immateriële activa die om niet verkregen zijn. Andere bezittingen worden eveneens tegen de actuele waarde gewaardeerd. Door afrondingsverschillen is de waarde van de activa zoals weergegeven in de figuren niet altijd gelijk aan de passiva (zie paragraaf 3.2).

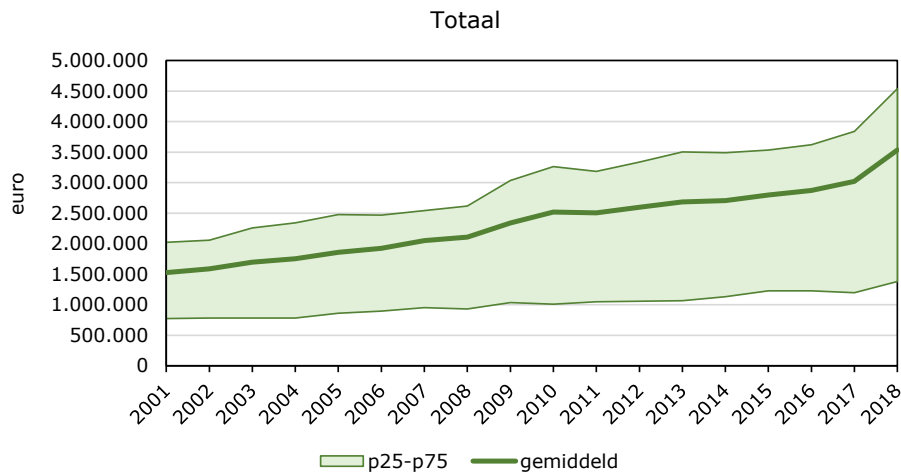
3.1.1 Totaal land- en tuinbouw

In 2001 bedroeg de gemiddelde balanswaarde van een land- of tuinbouwbedrijf ongeveer 1,5 mln. euro (figuur 3.1). Van deze waarde kwam ongeveer 1/3 voor rekening van grond. Immateriële activa zoals melkquotum en dierrechten stonden voor bijna 400.000 euro op de balans. Door de groei van bedrijven en de waardestijging van productiemiddelen, steeg de gemiddelde balanswaarde tot ruim 3,5 mln. euro in 2018. Het aandeel van grond hierin liep op tot 50%. Een deel van de waardestijging van de bedrijven wordt veroorzaakt door herwaardering van productiemiddelen, met name grond en productierechten. Door de invoering van de fosfaatrechten in de melkveehouderij in 2018 bedroeg de herwaardering van productierechten voor de land- en tuinbouw gemiddeld 270.000 euro. Grond kwam voor 60.000 euro meer in de boeken. De post overige activa bestaat uit bezittingen zoals machines en werktuigen, installaties, bloembollenkraam, plantopstanden, en de veestapel.

Figuur 3.1 Ontwikkeling balanswaarde activa (euro per bedrijf) land- en tuinbouw, 2001-2018
Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

De spreiding in balanswaarde tussen de bedrijven groeit. In 2001 had de helft van de bedrijven een balanswaarde tussen 770.000 en 2 mln. euro (p25-p75) (figuur 3.2). In 2018 lag deze bandbreedte tussen de 1,4 en 4,5 mln. euro. De gemiddelde balanswaarde ligt dicht tegen de 75% grens aan dan tegen de 25% grens. De kapitaalintensieve bedrijven zijn in de minderheid, maar door de hoge balanswaarde wordt het gemiddelde naar boven getrokken.

Figuur 3.2 Ontwikkeling en spreiding in balanstotaal land- en tuinbouwbedrijven (euro per bedrijf), 2001-2018

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

3.1.2 Bedrijfstypen

De ontwikkeling en spreiding van het balanstotaal voor de verschillende bedrijfstypen is weergegeven in figuur 3.3, terwijl in figuur 3.4 het balanstotaal nader is uitgesplitst. De spreiding wordt weergegeven met de grenswaarden p25 en p75. Waarde p25 betekent dat 25% van de bedrijven een balanstotaal heeft lager dan dit bedrag. Waarde p75 betekent dat 25% van de bedrijven een balanstotaal heeft hoger dan dit bedrag.

Akkerbouw

In de akkerbouw is de balanswaarde sterker toegenomen dan gemiddeld in de land- en tuinbouw. Vooral de waardestijging van grond is hier de oorzaak van. In 2018 werd de grond bijna 130.000 euro hoger gewaardeerd dan in 2017. Grond maakt 70% uit van de totale waarde van een akkerbouwbedrijf. In 2018 was de gemiddelde balanswaarde 4,4 mln. euro. De bedrijfsomvang van akkerbouwbedrijven steeg van gemiddeld 51 ha in 2001 tot 63 ha cultuurgrond in 2018, en het kadastrale areaal in eigendom van 27 ha naar 47 ha (Bijlage 1).

Melkveehouderij

De melkveehouderij kende in 2018 een sterke toename van de waarde van de bezittingen. Dit is het resultaat van de invoering van de fosfaatrechten. Gemiddeld steeg de waarde van immateriële activa op melkveebedrijven met meer dan 1 mln. euro tussen 2017 en 2018. De balanswaarde was in 2018 ruim 4,5 mln. euro, grond maakt hier ongeveer de helft van uit. De balanswaarde is meer dan verdubbeld ten opzichte van 2001. Het areaal in eigendom steeg van gemiddeld 26 ha in 2001 naar 40 ha in 2018 (Bijlage 1). Het areaal cultuurgrond was in 2018 57 ha.

Glastuinbouw

Gemiddeld bedroeg de waarde van een glastuinbouwbedrijf in 2018 3,7 mln. euro. Grond heeft hierin een aandeel van 25%, gebouwen en glasopstanden 16%. Mede als gevolg van de schaalvergroting in de glastuinbouw is de waarde van de glastuinbouwbedrijven verdrievoudigd sinds 2001. Voor gebouwen en glasopstanden is de waarde bijna vier keer zo hoog als destijds. In vergelijking met het gemiddelde van de land- en tuinbouw zijn de liquide middelen (onderdeel van overige activa) in de glastuinbouw hoog. De groentebedrijven en pot- en perkplantenbedrijven hadden in 2018 een balanstotaal van ruim 4 mln. euro. De snijbloemenbedrijven iets minder dan 3 mln. euro. De waarde van plantaardige activa op pot- en perkplanten was meer dan 1 mln. euro. Voor de twee andere glastuinbouwsectoren is de waarde van plantaardige activa van veel minder belang.

Varkenshouderij

Sinds 2001 is de balanswaarde van de varkensbedrijven verdubbeld tot 2,6 mln. euro in 2018. Naast grond en gebouwen is de varkensstapel een belangrijke balanspost, namelijk ruim 350.000 euro in 2018. De gesloten varkensbedrijven kennen een hogere balanswaarde dan het gemiddelde varkensbedrijf, en is bij vleesvarkensbedrijven ruim lager.

Leghennenhouderij

De balanswaarde van de leghennenbedrijven maakte een sterke groei door vanaf 2001 tot ruim 3 mln. euro in 2018. De immateriële activa (pluimveerechten) maken 1/3 van dit totaal uit. De waarde van gebouwen is al jaren redelijk stabiel. De spreiding in balanswaarde neemt toe. Dit wordt onder andere veroorzaakt door de verschillen in houderijsystemen en de grote spreiding in aantal gehouden dieren. In 2017 was er een vrij sterke waardeestijging. Dit werd deels veroorzaakt door een toename van de waarde van de pluimveerechten en door de toename van de liquide middelen. Door de fipronil-crisis waren er bedrijven die erg hoge inkomens realiseerden, wat resulteerde in een toename van de liquide middelen. De schade die bedrijven ondervonden als gevolg van de crisis liep sterk uiteen. Er bleven bedrijven schadevrij (deze bedrijven profiteerden van de hoge eierprijzen), maar er waren ook bedrijven met tonnen aan schade (Van Horne et al., 2017).

Vleeskuikenshouderij

Net als in de leghennenhouderij verdrievoudigde het balanstotaal in de periode 2001-2018 van de vleeskuikenshouderij tot 3,7 mln. euro. De belangrijkste activa post zijn de pluimveerechten.

Fruitteelt

In de periode 2001-2018 verdubbelde de balanswaarde van de fruitteeltbedrijven tot ruim 2 mln. euro in 2018. Grond is de belangrijkste bezitting. De gemiddelde bedrijfsomvang steeg tot 15 ha cultuurgrond, overwegend in eigendom (Bijlage 1).

Bloembollenteelt

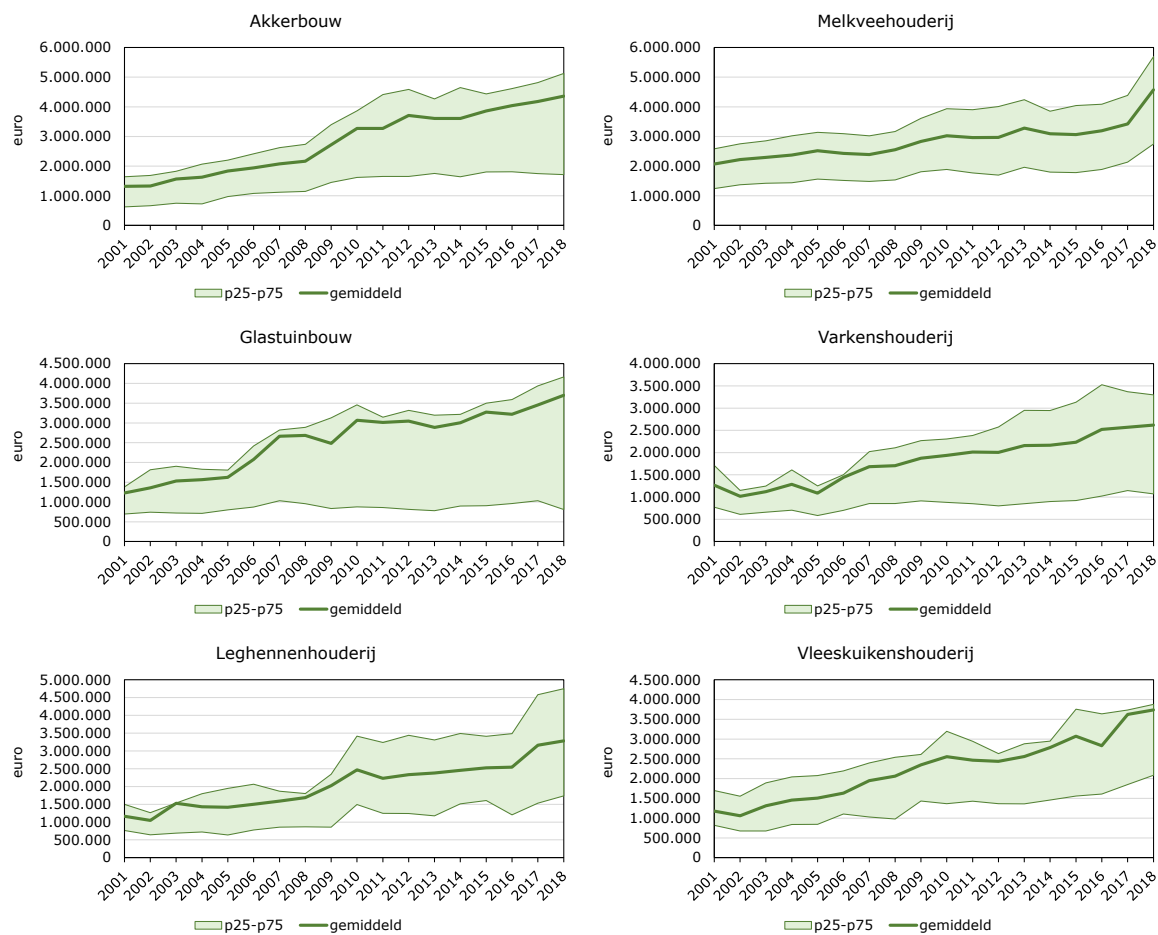
Evenals in de fruitteelt, verdubbelde de balanswaarde van bloembollenbedrijven. In 2018 bedroeg de waarde 5 mln. euro; het hoogst van alle onderscheiden bedrijfstypen. Met een areaal van ruim 40 ha in 2018, waarvan iets meer dan de helft in eigendom, is grond een belangrijke activa post (Bijlage 1). De bloembollenkraam vertegenwoordigt een fors deel van waarde van de overige activa.

Vollegrondsgroenteteelt

De balanswaarde van vollegrondsgroentebedrijven bedroeg 1,7 mln. euro in 2018. Grond maakt hiervan ongeveer de helft uit. De bedrijven hebben gemiddeld 22 ha cultuurgrond met 12 ha kadastraal in eigendom (Bijlage 1).

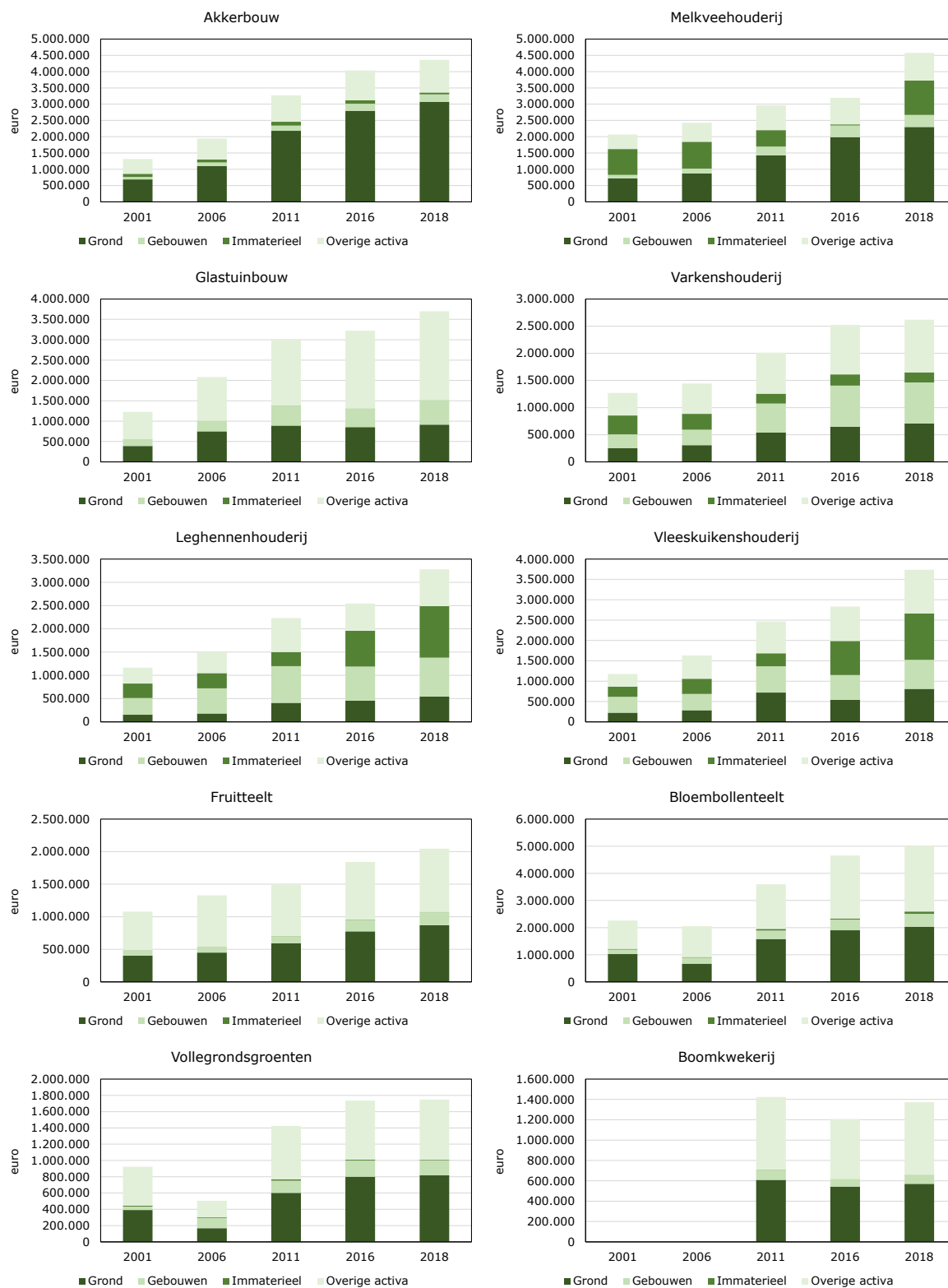
Boomkwekerij

De boomkwekerijbedrijven hadden gemiddeld een balanswaarde van 1,4 mln. euro in 2018. Een derde van de waarde zit in grond. Het areaal cultuurgrond op deze bedrijven is gemiddeld 11 ha met 6 ha kadastraal in eigendom (Bijlage 1).

Figuur 3.3 Ontwikkeling en spreiding in balanstotaal (euro per bedrijf) diverse bedrijfstypen, 2001-2018

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

Figuur 3.4 Ontwikkeling balanswaarde activa (euro per bedrijf) diverse bedrijfstypen, 2001-2018⁴
 Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

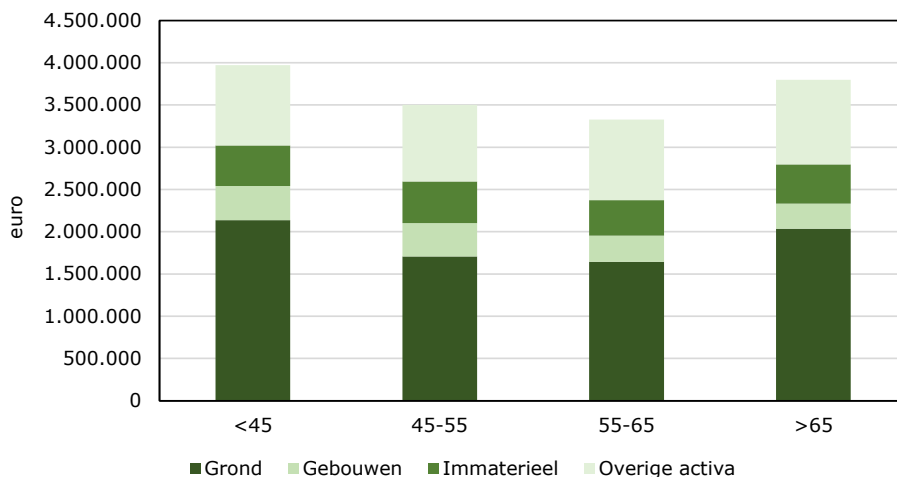
De spreiding in balanswaarde neemt in alle sectoren toe. Dit heeft te maken met de toenemende diversiteit van bedrijven gemeten in areaal. Kleine bedrijven blijven bestaan, maar grotere bedrijven groeien door. Bij grondgebonden bedrijven zoals akkerbouw en melkveehouderij wordt het balanstotaal in sterke mate bepaald door de waardeontwikkeling van grond. Door de toegenomen bedrijfsomvang, maar vooral door de waardevermeerdering van grond neemt de balanswaarde toe. Bij

⁴ Voor vollegrondsgroenten en boomkwekerij vanaf 2011 in verband met beschikbare data.

de melkveehouderij is sinds 2018 een sterke toename door de invoering van het fosfaatrechtenstelsel. In de glastuinbouw is kapitaal vooral vastgelegd in machines en installaties.

3.1.3 Spreiding naar leeftijdsklasse

De land- en tuinbouwbedrijven zijn ingedeeld naar leeftijd van het oudste bedrijfshoofd (figuur 3.5). De spreiding in balanswaarde varieert tussen 3,3 en 4,0 mln. euro tussen de verschillende leeftijdsklassen. De hoge balanswaarde bij de 'jongste' bedrijfshoofden hangt samen met de bedrijfsovername. Potentiële overnemers zitten ook nog in de groep 'oudste' bedrijfshoofden waarbij de ouder nog actief is op het bedrijf. Dit is mede het gevolg van de trend dat door kapitaalsintensivering een bedrijf op latere leeftijd financieel kan worden overgenomen door de opvolger.

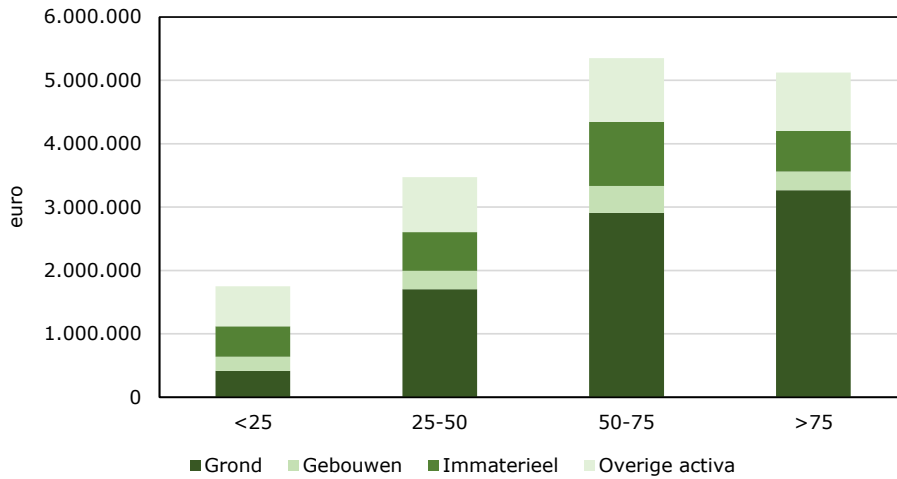

Figuur 3.5 Ontwikkeling balanswaarde activa (euro per bedrijf) land- en tuinbouwbedrijven 2018 naar leeftijdsklasse oudste bedrijfshoofd

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

3.1.4 Spreiding naar aandeel grond in eigendom

De spreiding in balanswaarde naar aandeel grond in eigendom is bepaald voor de grondgebonden sectoren akkerbouw en melkveehouderij. In 2018 was de spreiding in balanswaarde groot. Bedrijven met minder dan 25% grond in eigendom hadden een balanstotaal van bijna 2 mln. euro, bedrijven met meer dan 50% grond in eigendom ruim 5 mln.. De bedrijven met meer dan 75% eigendom zijn gemiddeld genomen kleinere bedrijven dan de bedrijven met 50-75% eigendom. Daarom is de balanswaarde van grond voor beide groepen ongeveer gelijk (figuur 3.6). Per saldo is de verhouding tussen eigendom en pacht in de periode 2007-2017 weinig veranderd. In 2017 was 58% van de landbouwgrond in eigendom van de landbouwers, 26% in gebruik op basis van pacht, 3% erfpacht en 13% overige exploitatievormen zoals grondgebruikersverklaringen tussen boeren onderling (rvo.nl/CBS).

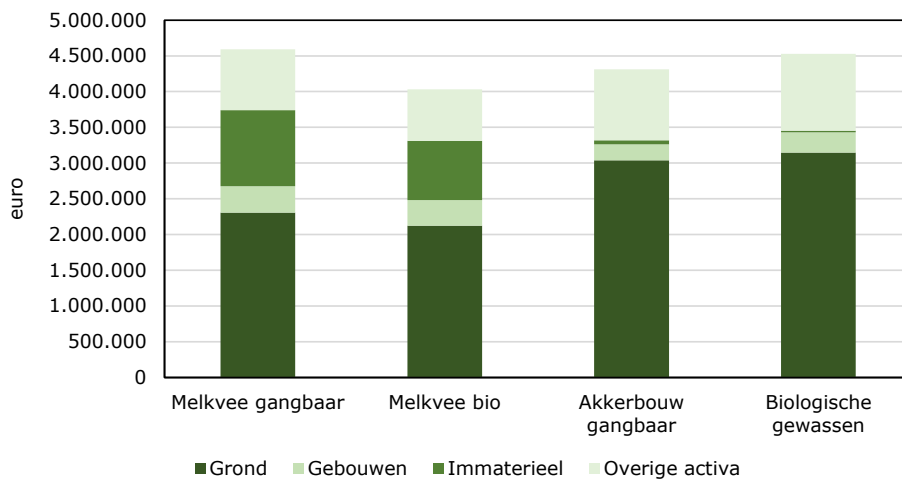

Figuur 3.6 Balanswaarde activa (euro per bedrijf) akkerbouw- en melkveebedrijven 2018 naar aandeel eigendom

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

3.1.5 Spreiding tussen gangbare en biologische melkveehouderij en akkerbouw

De gemiddelde balanswaarde in 2018 van biologische melkveehouderijen bedroeg ongeveer 4 mln. euro (figuur 3.7). Dit is een half mln. minder dan van de gangbare melkveebedrijven. De biologische bedrijven melken gemiddeld genomen minder koeien waardoor de waarde van de veestapel en immateriële activa lager is dan van gangbare bedrijven. Het areaal cultuurgrond op biologische bedrijven is groter dan van gangbare, maar het areaal in eigendom is kleiner (Bijlage 1). Hierdoor is ook de totale waarde van grond lager. Het aandeel biologische melkkoeien in Nederland is ongeveer 2%. Het aandeel bedrijven met biologische melkkoeien ligt op 3%. Tussen de biologische akkerbouw en gangbare akkerbouwbedrijven zijn de verschillen in balanswaarde beperkt. Het aandeel bedrijven met biologische akkerbouw is 3% met een aandeel in het areaal van 2% (www.agrimatie.nl).

Figuur 3.7 Balanswaarde activa (euro per bedrijf) biologische en gangbare melkvee- en akkerbouwbedrijven, 2018

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

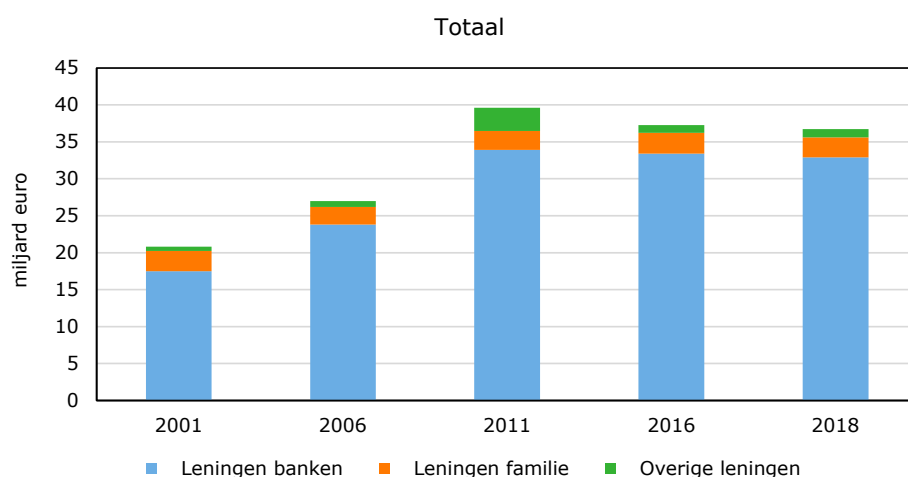
3.2 Financieringswijze

In deze paragraaf wordt de financieringswijze in beeld gebracht (de passiva-kant van de balans). Hierbij is aandacht voor de verschillende financieringsvormen en de solvabiliteit (eigen vermogen als percentage van het totale vermogen minus belastinglatentie) van de bedrijven. Een hoge solvabiliteit kan helpen in het geval er nieuwe bancaire leningen worden aangegaan. Mogelijk kan er dan extra worden geleend en tegen een lagere rente. Bij financiering door banken op niet grondgebonden bedrijven (glastuinbouw, intensieve veehouderij) wordt een ondergrens van 35% solvabiliteit aangehouden om zodoende als bedrijf enige buffer te hebben bij tegenvallende bedrijfsresultaten. Naast solvabiliteit spelen diverse andere factoren een rol om extra financiering van een bank te krijgen. Banken kijken tin steeds sterkere mate naar de kasstroom en de ondernemerskwaliteiten. Brengt de bedrijfsexploitatie voldoende op om aan alle financiële verplichtingen te voldoen? Tegenover de waarde van de immateriële activa (productierechten) op de bezittingen kant van de balans wordt een bedrag van 30% van de waarde van de immateriële activa opgenomen als belastinglatentie op de passiva kant. Bij verkoop van rechten valt de opbrengst in de fiscale winst- en verliesrekening van het jaar van verkoop. Afhankelijk van de omvang van de opbrengst, andere inkomsten en uitgaven en eventuele verrekenmogelijkheden zal er meer of minder belasting betaald moeten worden over de opbrengst. Naar schatting zal dat gemiddeld om circa 30% van de verkoopopbrengst gaan. Dit wordt gezien als een toekomstige verplichting en daarom als belastinglatentie op de passiva-zijde van de balans gezet.

3.2.1 Totaal land- en tuinbouw

Bankleningen zijn in de land- en de tuinbouw de belangrijkste bron van lang vreemd vermogen. Sinds 2001 liepen de totale leningen op van 18 tot 33 miljard euro (figuur 3.8). De laatste jaren dalen de bankleningen licht. Dit heeft mede te maken met de strengere regels rondom financiering (Bazel-akkoorden). Familieleningen en overige leningen zijn over de gehele periode redelijk constant. Deze inschatting is op basis van het Bedrijveninformatienet omdat het CBS langlopende en kortlopende schulden niet uitsplitst naar type financier (bank, familie of overig). De totale schuld bedroeg 41 miljard euro (CBS, 2020). De verschillen tussen het Bedrijveninformatienet en CBS worden veroorzaakt door het verschil in populatie. Het Bedrijveninformatienet representeert de bedrijven uit de Landbouwtelling groter dan 25.000 euro Standaardopbrengst (SO) (zie ook hoofdstuk 2).

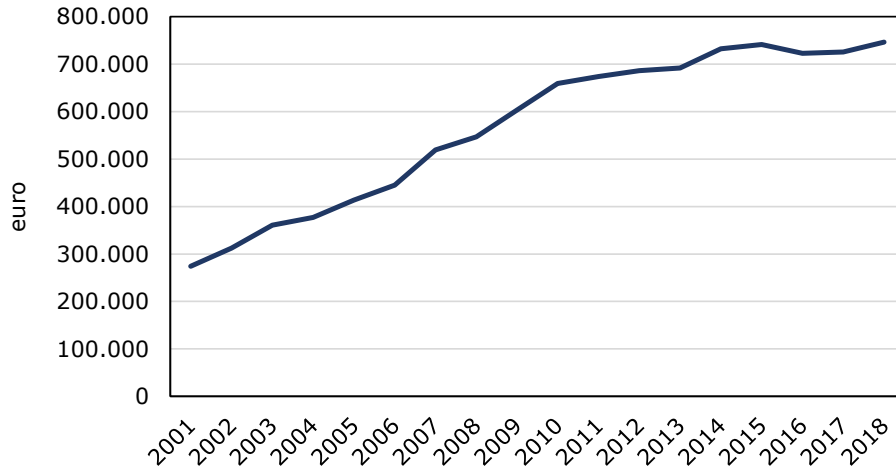
In het Informatienet is geen koppeling tussen investering en financieringswijze. De duurzame productiemiddelen waarin vooral geïnvesteerd wordt, fluctueren tussen jaren en sectoren. In de glastuinbouw en akkerbouw is de voornaamste categorie investeringen de investeringen in machines, werktuigen en installaties. In de melkveehouderij verschilt het tussen, grond, productierechten, machines en werktuigen of gebouwen.

Figuur 3.8 Totaal vermogen aan langlopende leningen land- en tuinbouwbedrijven

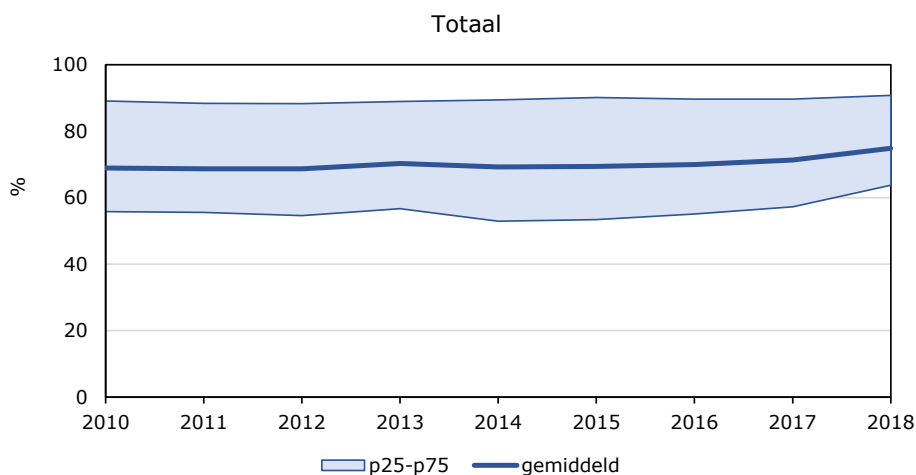
Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

Sinds 2007 is het aandeel van bancaire leningen in de langlopende leningen 90%. Bankleningen voor land- tuinbouw liggen, gemeten op bedrijfsniveau, zijn op het hoogste niveau ooit in 2018; circa 735.000 euro per bedrijf. Sinds 2010 vlakt de toename wel af (figuur 3.9). De gemiddelde financieringslasten (rente- en provisiekosten) bedragen in 2018 circa 22.000 euro per bedrijf. Als gevolg van de gedaalde rentetarieven daalt dit bedrag sinds 2014; toen gemiddeld 30.000 euro per bedrijf. De afname van financieringslasten komt ook terug in het dalende aandeel van de rentekosten in de totale betaalde kosten op een agrarisch bedrijf (Bijlage 1). Dit beeld is in alle onderscheiden bedrijfstypen in de land- en tuinbouw zichtbaar.

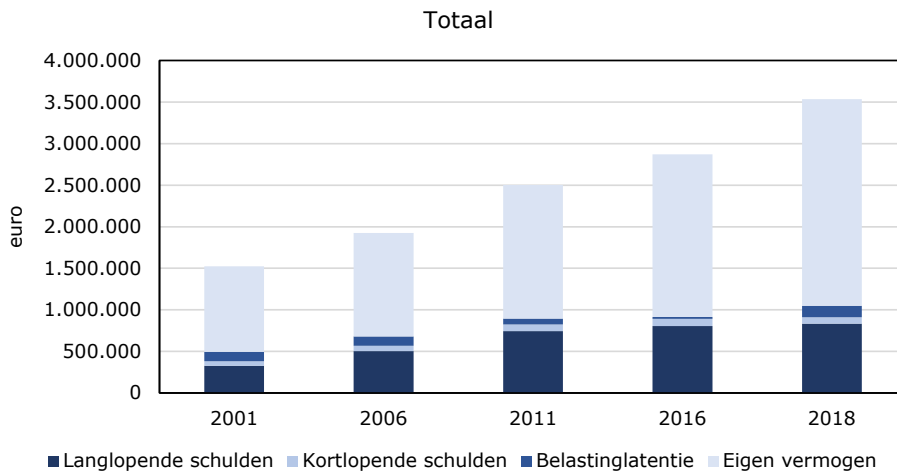

Figuur 3.9 Ontwikkeling bankleningen (euro per bedrijf) land- en tuinbouw, 2001-2018
Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

In de periode 2001-2018 lag de gemiddelde solvabiliteit in de land- en tuinbouw minimaal op 66% (figuur 3.10). De langlopende schulden liepen gemiddeld op van 330.000 euro tot 830.000 euro per bedrijf (figuur 3.11). Tot 2010 was de toename sterker dan daarna. Familieleningen bedroegen minder dan 10% van de totale langlopende schulden. Het eigen vermogen groeide van gemiddeld ruim 1 mln. euro in 2001 tot 2,5 mln. in 2018. In de land- en tuinbouw is het eigen vermogen dus de belangrijkste financieringsbron.

Figuur 3.10 Ontwikkeling en spreiding van solvabiliteit land- en tuinbouwbedrijven, 2001-2018
Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

Figuur 3.11 Ontwikkeling balanswaarde passiva (euro per bedrijf) land- en tuinbouw, 2001-2018
Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

Het rendement eigen vermogen, gedefinieerd als het inkomen uit bedrijf gedeeld door het gemiddelde eigen vermogen gedurende een jaar gecorrigeerd voor belastinglatentie, lag in land- en tuinbouw meestal tussen de 3 à 4%. In de glastuinbouw ligt het rendement meestal hoger dan gemiddeld (Bijlage 3). Lage rendementen op vermogen betekent dat het voor private investeerders meestal niet interessant is om agrarische bedrijven te financieren. Dit is mede de verklaring dat het vreemd vermogen meestal bancaire financieringen zijn. In Bijlage 3 zijn eveneens tabellen opgenomen met betrekking tot het rendement eigen vermogen inclusief herwaardering grond en berekende kosten arbeid. Het berekende rendement op eigen vermogen ligt in de akkerbouw en melkveehouderij hoger voor bedrijven met weinig grond in eigendom als herwaardering van grond niet wordt meegenomen. Wordt de herwaardering wel meegenomen dan halen de bedrijven die grotendeels grond in eigendom hebben een beter rendement.

3.2.2 Bedrijfstypen

Het uitstaande lange vreemd vermogen, de ontwikkeling van de financieringswijze en de spreiding in solvabiliteit is voor de verschillende bedrijfstypen weergegeven in respectievelijk de figuren 3.12, 3.13 en 3.14. Hieruit blijkt dat de spreiding zowel tussen als binnen verschillende bedrijfstypen groot is. Binnen elk bedrijfstype zijn er ook bedrijven die zonder langlopende leningen zijn gefinancierd. Gemiddeld ging het in 2018 om 7% van alle land- en tuinbouwbedrijven waarbij het aandeel met 19% het grootst was op fruitbedrijven en deze situatie niet voorkomt op vleeskuikenbedrijven (Bijlage 4). Op de bedrijven die vrijwel uitsluitend met eigen vermogen zijn gefinancierd is de ondernemer ouder dan gemiddeld. Bij deze bedrijven ligt de gemiddelde leeftijd op 61 jaar in 2018, tegen 55 jaar op de overige bedrijven.

Akkerbouw

De solvabiliteit op akkerbouwbedrijven is over het algemeen hoog (81% in 2018) door de positieve waardeontwikkeling van grond. De langlopende schulden waren in 2018 770.000 euro, dat is drie keer meer dan in 2001. In de akkerbouw zijn familieleningen relatief belangrijk, in 2018 bijna 100.000 euro. Bancaire leningen waren bijna 1 mln. euro. Het eigen vermogen verviervoudigde sinds 2001 tot ruim 2,2 mln. euro.

Melkveehouderij

Ook op de melkveebedrijven is de solvabiliteit hoog (74% in 2018) mede door de waardeontwikkeling van grond. In 2018 is daar de waarde van de fosfaatrechten bijgekomen. Dit veroorzaakt ook de toename van de belastinglatentie. Het eigen vermogen steeg tot ruim 3 mln. euro in 2018. Langlopende schulden bedroegen ruim 1 mln. euro, ongeveer 2,5 keer zoveel als in 2001. De langlopende schulden bestaan voor 90% uit bancaire leningen. Met een totaal van 16 miljard euro aan langlopende leningen is de melkveehouderij de sector waarin het meeste vreemd vermogen omgaat.

Glastuinbouw

De solvabiliteit op glastuinbouwbedrijven is lager dan van de grondgebonden sectoren. In 2018 was het 58%. In de jaren met slechte resultaten als gevolg van EHEC en de economische crisis zakte de solvabiliteit tot onder de 40%. Door een aantal economisch goede jaren is de schuldenpositie bij de bank verminderd en het eigen vermogen versterkt. Schulden worden voornamelijk gefinancierd met bancaire leningen. Opvallend is dat er in 2018 ook gemiddeld bijna 30.000 euro door particulieren (private investeerders) is gefinancierd. Bij andere sectoren speelt deze vorm van financiering nauwelijks een rol (gemiddeld 6.000 euro per bedrijf in 2018) voor de gehele land- en tuinbouw, inclusief de glastuinbouw).

Varkenshouderij

De langlopende schulden van varkensbedrijven bedroegen bijna 1 mln. euro in 2018. Dit is drie keer zoveel als in 2001. Het overgrote deel van deze schulden is bancair gefinancierd. Het eigen vermogen verdubbelde in de periode 2001-2018 tot ruim 1,5 mln. euro. De solvabiliteit bedroeg 60% in 2018.

Leghennenhouderij

Op de leghennenbedrijven bedroeg de solvabiliteit 64% in 2018. Sinds 2001 is dit niet zo hoog geweest. Het eigen vermogen bedraagt bijna 2 mln. euro in 2018, de langlopende schulden (vooral bancair) ruim 800.000 euro.

Vleeskuikenshouderij

Bancaire langlopende leningen vormen 96% van het vreemd vermogen van vleeskuikenbedrijven. Dit aandeel is het hoogst van alle sectoren die in deze rapportage worden onderscheiden. De leningen bedroegen bijna 1 mln. euro in 2018. Een verdubbeling ten opzichte van 2001. De solvabiliteit is niettemin 65%. Het eigen vermogen oversteeg de 2 mln. euro in 2018.

Fruitteelt

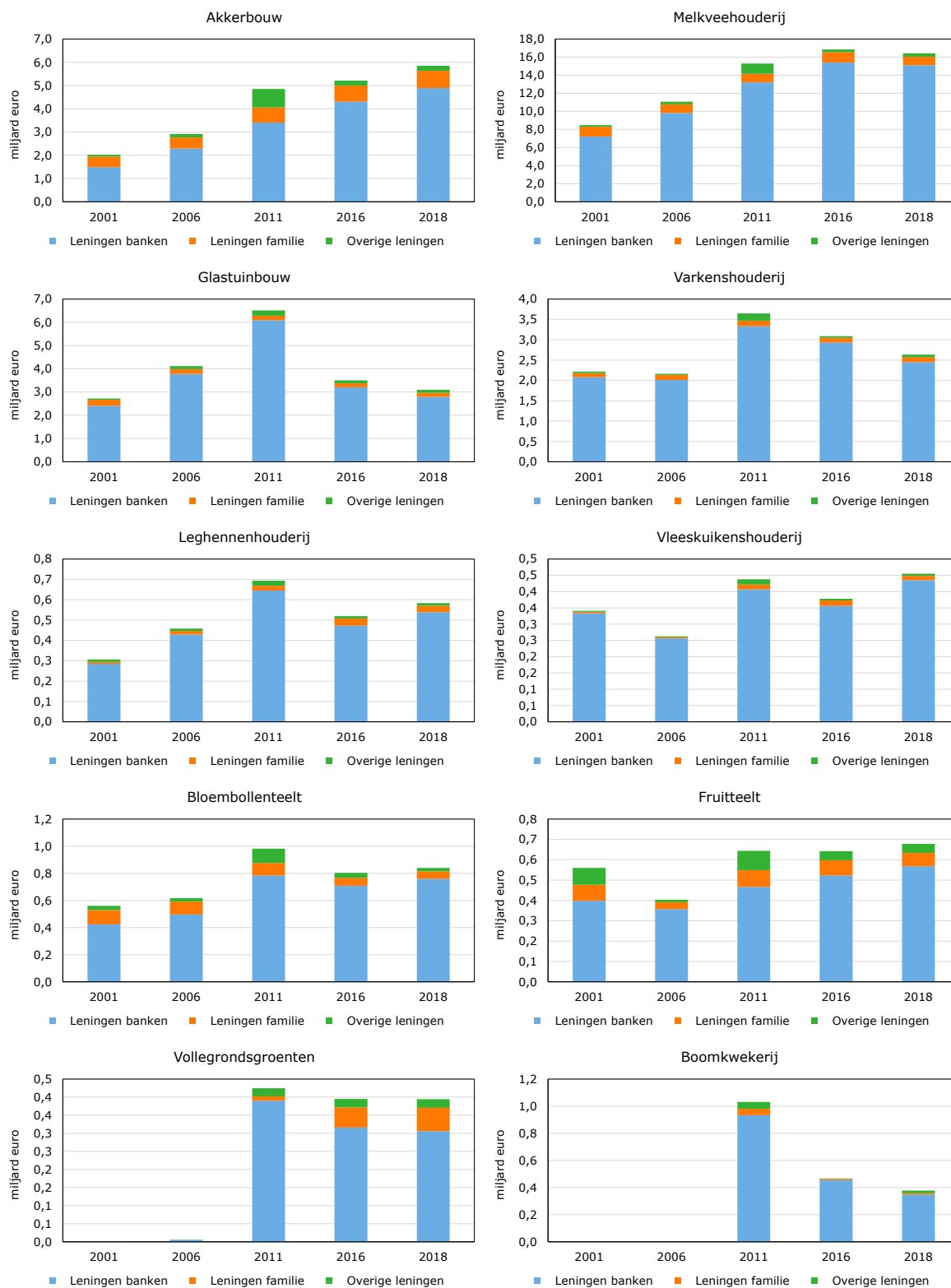
De langlopende schulden van fruitteeltbedrijven bedroegen in 2018 ruim 500.000 euro. Hiervan bestond ongeveer 84% uit bancaire leningen en 10% uit familieleningen. Het eigen vermogen bedroeg 1,5 mln. euro en de solvabiliteit 72%. In 2001 waren de langlopende leningen nog 340.000 euro.

Bloembollenteelt

Het gemiddelde bedrag aan langlopende schulden op bloembollenbedrijven lag in 2018 op 1,4 mln. euro. Hiervan was 90% bancaire leningen. De solvabiliteit heeft een aantal jaar net boven de 50% gestaan, maar bedroeg in 2018 66%. Het eigen vermogen verdubbelde sinds 2001 tot ruim 3 mln. euro.

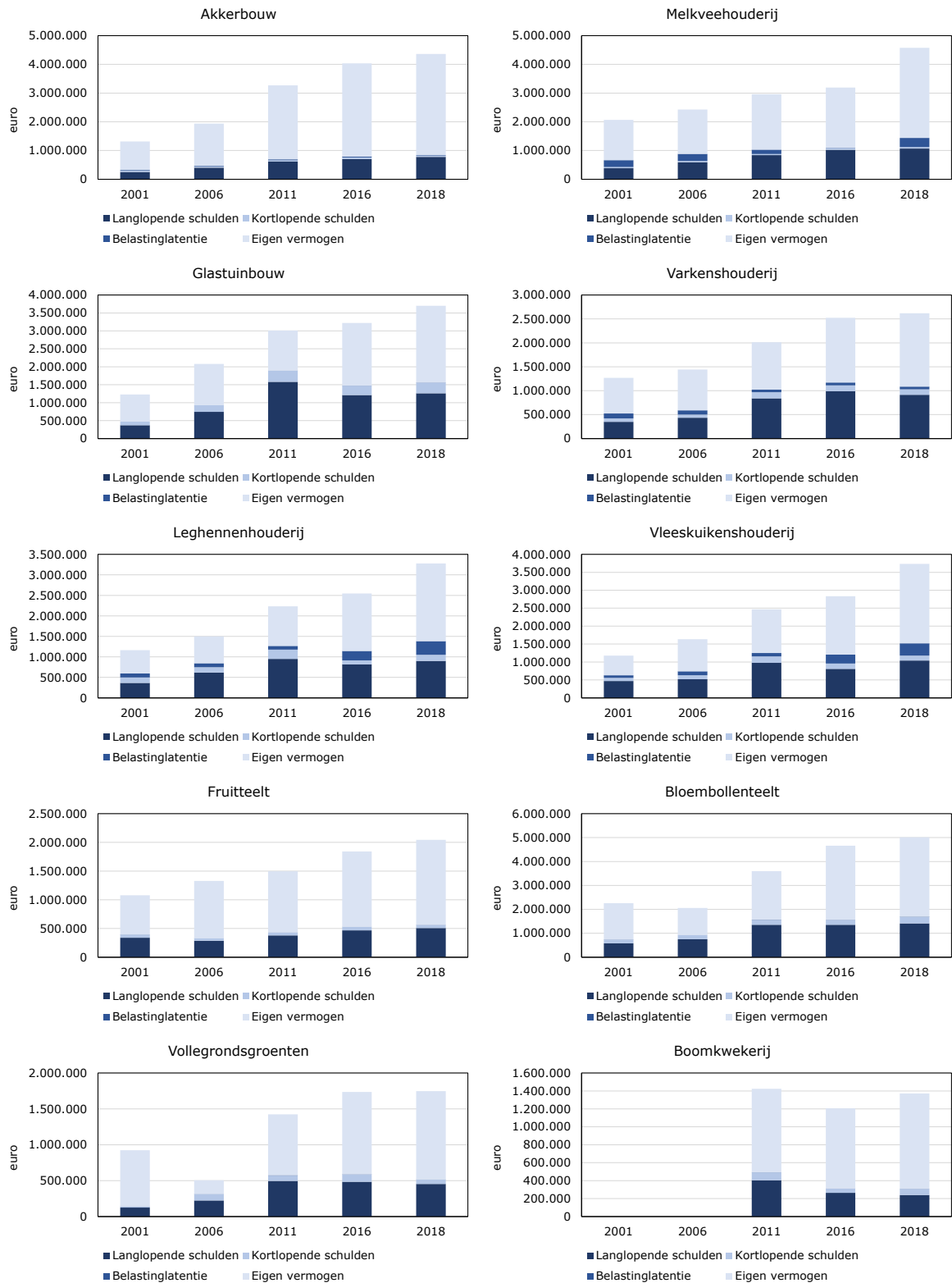
Boomkwekerij

Het totale langlopende vermogen in de boomkwekerij sector daalde tussen 2011 en 2016 sterk. Dit kwam doordat bedrijven gemiddeld minder bankleningen hadden uitstaan en door een krimp van de sector zowel in aantal bedrijven als in areaal. Gemiddeld bedroegen de langlopende schulden in 2018 ruim 200.000 euro per bedrijf. De solvabiliteit lag met 78% hoog. Het eigen vermogen groeide sinds 2001 van gemiddeld ruim 700.000 euro naar ruim 1 mln. euro in 2018.

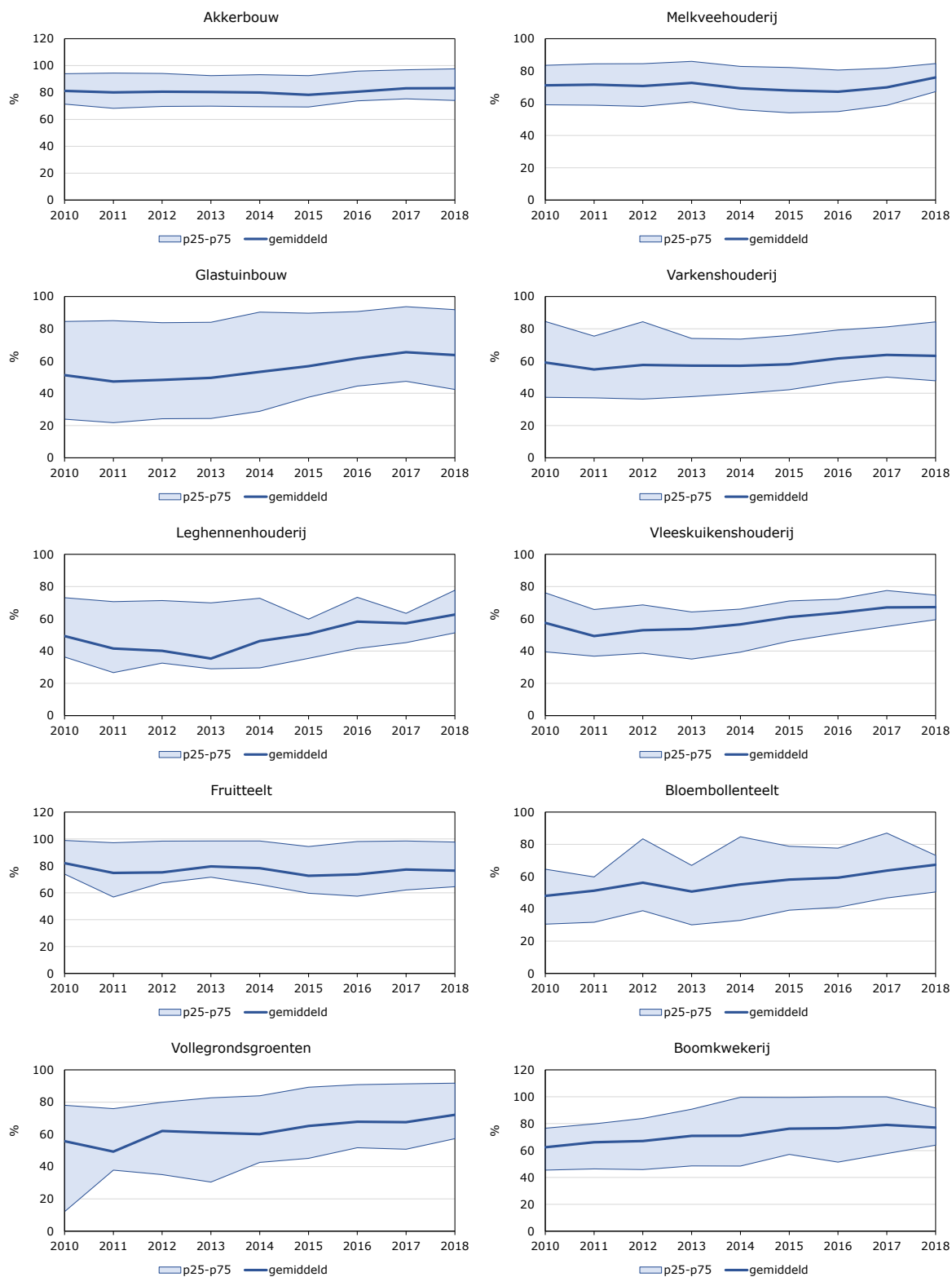
Figuur 3.12 Totaal vermogen aan langlopende leningen (euro per bedrijf) naar bedrijfstype in de land- en tuinbouw

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

Figuur 3.13 Ontwikkeling van de financieringswijze (euro per bedrijf) diverse bedrijfstypen, 2001-2018

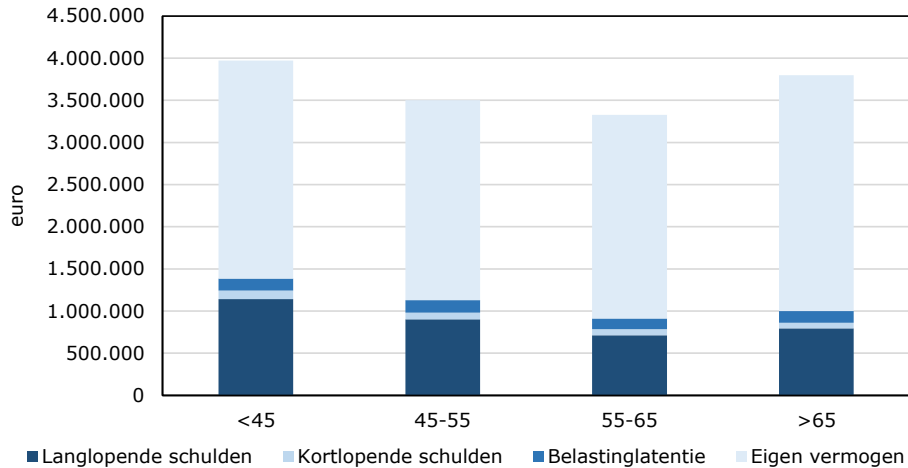
Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

Figuur 3.14 Ontwikkeling en spreiding van de solvabiliteit diverse bedrijfstypen, 2001-2018
 Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

3.2.3 Spreiding naar leeftijdsklasse

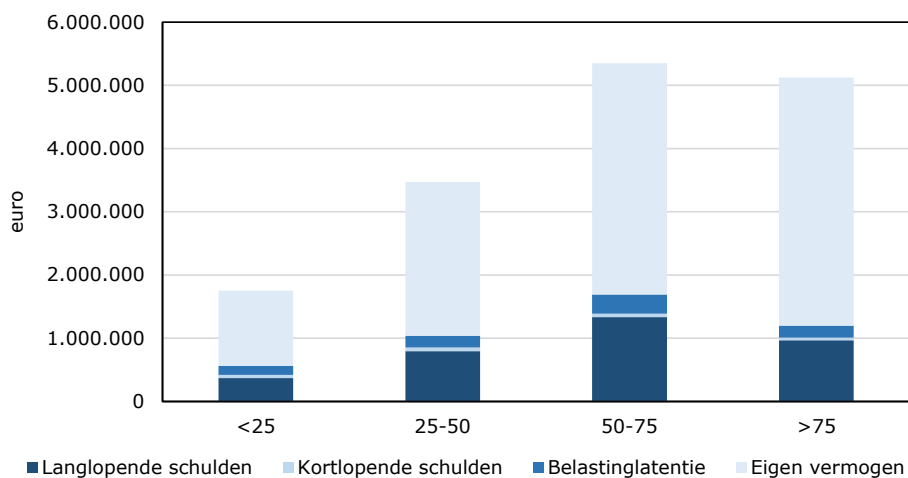
De solvabiliteit loopt op naarmate de leeftijd van de oudste ondernemer toeneemt. In de groep ouder dan 65 jaar is dit 76% in 2018. Bij de groep jonger dan 45 is dit 68%. Vooral de langlopende schulden lopen terug naarmate de ondernemer ouder is (figuur 3.15). De hogere langlopende schuld bij de 'jongere' bedrijfshoofden hangt mede samen met de financiering van de bedrijfsovername. Het eigen vermogen ligt bij alle groepen ruim boven de 2 mln. euro.

Figuur 3.15 Financieringswijze (euro per bedrijf) 2018 naar leeftijd oudste ondernemer
Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

3.2.4 Spreiding naar aandeel grond in eigendom

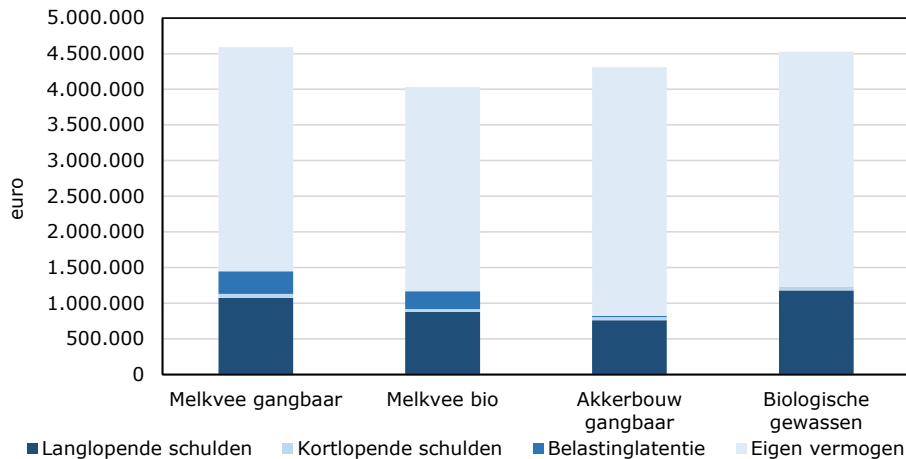
De financieringswijze van akkerbouw- en melkveebedrijven in 2018 verschilt aanzienlijk naar aandeel grond in eigendom. Bedrijven met meer dan 50% grond in eigendom hebben een hoger eigen vermogen dan bedrijven met minder grond in eigendom (figuur 3.16). De solvabiliteit van de bedrijven met meer dan 75% grond in eigendom bedroeg 80%. Bij de overige groepen ligt het tussen de 72% en 74%. De bedrijven met weinig grond, profiteren nauwelijks van de hogere grondprijzen. Daar staat tegenover dat de langlopende leningen ook veel lager zijn.

Figuur 3.16 Financieringswijze (euro per bedrijf) akkerbouw- en melkveebedrijven 2018 naar aandeel grond in eigendom
Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

3.2.5 Spreiding tussen gangbare en biologische melkveehouderij en akkerbouw

De solvabiliteit van de gangbare en biologische melkveebedrijven is in 2018 nagenoeg gelijk. Het absolute niveau van langlopende leningen en het eigen vermogen op biologische melkveebedrijven is iets lager (figuur 3.17). Op de bedrijven met biologische gewassen is de solvabiliteit lager dan op de gangbare bedrijven. De langlopende schulden zijn ruim 1 mln. euro, dat is meer dan op gangbare akkerbouwbedrijven.

Figuur 3.17 Financieringswijze (euro per bedrijf) biologische en gangbare akkerbouw- en melkveebedrijven 2018

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

3.3 Alternatieve financieringsvormen

In deze paragraaf wordt een aantal financieringsvormen besproken anders dan bank- en familieleningen. In de meeste gevallen is het aandeel in de totale financiering beperkt, maar is de belangstelling ervoor wel groeiende en kan het voor individuele ondernemers in bepaalde situaties een welkome financieringsvorm zijn. Deze (alternatieve) financieringsvormen bieden mogelijkheden tot stapelen. Stapelen is een manier van financieren waarbij meerdere financieringsvormen gebruikt worden om één doel te financieren. In veel gevallen zal dit een combinatie zijn met als basis een bancaire lening. Het voordeel van stapelen is dat het vertrouwen wekt van een bank doordat er meerdere financiers betrokken zijn en er kan met stapelen een hoger bedrag opgehaald worden.

Erfpacht landbouwgrond

In tegenstelling tot de pacht, wat een persoonlijk recht is, is erfpacht een beperkt zakelijk recht. Het recht van erfpacht is in Nederland geregeld in het Burgerlijk Wetboek (BW), Boek 5, Titel 7. Erfpacht wordt afgesloten voor lange termijnen: voor landbouwgrond geldt een minimumduur van 26 jaar (anders zijn de pachtregels van toepassing). Erfpacht is gebonden aan de onroerende zaak en niet aan de persoon, zoals bij pacht het geval is. Het recht wordt vastgelegd in een notariële akte en in de openbare registers van het Kadaster ingeschreven. De erfpachter verkrijgt de bevoegdheid de onroerende zaak van een ander (eigenaar, erfverpachter) te houden en te gebruiken.

Veel financiers, vaak beleggingsmaatschappijen, vragen om een eigen bijdrage (insteek) van maximaal 30% van de aankoopwaarde van de grond. Nadat de erfpachtovereenkomst is afgelopen, moet men bij het afsluiten van een nieuwe erfpacht-overeenkomst opnieuw een insteek betalen. Daarnaast betaalt de erfpachter aan de eigenaar (bij erfpacht vaak de blooteigenaar genoemd) jaarlijks een bedrag, de canon. Commerciële beleggingsmaatschappijen vragen een canon tussen de 2 en 2,8% van de door hen gefinancierde waarde. Not-for-profitbeleggingsmaatschappijen vragen een canon tussen de 0,5 en 2% van de door hen gefinancierde waarde. Veel financiers indexeren de

canon. Dat betekent dat de canon meestijgt in waarde met de algemene prijsontwikkeling (gemiddeld 1,5% per jaar). Elk jaar wordt de canon dus meer (Drion et al., 2020).

Het aandeel van erfpacht in de landbouw is nog bescheiden, maar neemt toe: circa 47.000 ha in 2019 ten opzichte van circa 35.000 ha in 2010 (www.agrimatie.nl). In de landbouw worden erfpachtvereenkomsten aangeboden door particuliere en institutionele beleggers (ASR: circa 40.000 ha; Fagoed: circa 5.000 ha; Stichting Grondbeheer: ruim 300 ha) in landbouwgrond (Drion et al., 2020).

Recent kwam de provincie Noord-Brabant met het bericht dat het voor 30 mln. euro landbouwgrond bij boeren opkoopt. Die grond wordt vervolgens weer in erfpacht uitgegeven aan boeren. Deze moet als soortenrijk grasland gebruikt worden om hiermee het natuurinclusief ondernemen te stimuleren. Wanneer bedrijven uitbreiden met gemiddeld 10 ha is het beschikbare budget voldoende om circa 40 boeren mee te laten doen. De jaarlijks te betalen erfpacht (canon) zal marktconform zijn (650 tot 700 euro per hectare). Deze prijs is gebaseerd op de basisprijs voor natuurpacht (300 euro) en mestplaatsingsruimte.⁵

Grondfonds/landcoöperatie

Het doel van de coöperatie is om land te kopen voor de boerderij waaraan ze verbonden is. De coöperatie is dus de grondeigenaar, zij koopt land en verpacht dit aan de boer. Dit kan met liberale pacht, maar andere pachtvormen zijn ook mogelijk. Een grondfonds, vaak een coöperatie, geeft certificaten uit ter hoogte van een zelf te bepalen bedrag. Bestaande landcoöperaties, zoals Remeker landcoöperatie (4,6 ha) en de Hooilanden landcoöperatie (3,5 ha), kiezen voor een bedrag van 25.000 euro per certificaat om zo kosten en inspanning per certificaat te drukken. Burgers kunnen een certificaat kopen en worden daarmee lid van de coöperatie. De certificaathouders ontvangen meestal tussen de 1-2% rente van het grondfonds. Het grondfonds kan dat betalen omdat ze pacht ontvangt van de boer. De exacte pachtprijs bepaalt men in overleg tussen de certificaathouders en de boer. De pachtprijs is meestal bijna gelijk aan de rente over de investering. De landcoöperatie zelf kost weinig (Drion et al., 2020). Bij landcoöperatie de Hooilanden in Bennekom heeft het Nationaal Groenfonds nog een rol gespeeld als 'voorfinancier' door een aantal certificaten te kopen onder de voorwaarde dat de ondernemer binnen drie jaar de overige financiers aangetrokken heeft.

Crowdfunding

Bij crowdfunding investeert een (meestal) grote groep individuen (de crowd) relatief kleine bedragen. Vaak in de vorm van een 'achtergestelde lening', een lening waarbij de leners als schuldeisers bij een faillissement achter de gewone schuldeisers komen. Zij krijgen hun geld dus als laatste pas terug bij een faillissement. De beloning of vergoeding kan variëren van rente met een variabel rentepercentage (vaak tussen de 1,5 tot 9%), producten van de boerderij of een jaarlijkse activiteit zoals een diner. De terugbetaaltijd ligt vaak tussen de vier en tien jaar. Bij crowdfunding kan een ondernemer zelf een crowdfundingcampagne opzetten of werken met een crowdfundingplatform (zoals Geldvoorelkaar.nl, Collin Crowdfund, Oneplanetcrowd) (Drion et al., 2020). Via platforms worden bedragen van 50.000 euro tot meer circa 2 mln. euro gefinancierd. Rentetarieven variëren hierbij tussen de 5 en 9% waarbij hoge percentage vaak betrekking heeft of financiering van benodigd werkkapitaal.

De totale omvang van crowdfunding in Nederland stijgt nog steeds: van 32 mln. euro in 2013 naar 223 mln. in 2017 en 329 mln. euro in 2018. Van het totale bedrag dat aan crowdfunding wordt opgehaald, wordt nu 90% gebruikt om bedrijven te financieren. Dat doel wordt daarmee steeds belangrijker. De overige 10% bestaat uit crowdfunding voor maatschappelijke projecten, creatieve projecten en consumentleningen (CBS, 2020). Cijfers van crowdfundingmarkt (website met cijfers van alle aangesloten crowdfundingplatforms geregistreerd bij de AFM) tonen aan dat voor de branche agrarisch het in de periode 2017-2019 gaat om jaarlijks 6 tot 8 mln. euro.⁶

⁵ <https://www.brabant.nl/actueel/nieuws/platteland/2020/provincie-hanteert-koop-pacht-aanpak-om-natuurinclusief-boeren-te-stimuleren>

⁶ <https://www.crowdfundmarkt.nl/crowdfunding-data>.

Lease

Er bestaan twee vormen van lease, namelijk operational lease en financial lease. Beiden worden toegepast als financieringsvorm bij de aankoop van machines en werktuigen. Het verschil tussen beiden zit in het eigendomsrecht. Financial lease is een lening met de tractor/machine als onderpand, waarbij deze gewoon op de balans komt te staan. Hierdoor zijn investeringsaftrek en afschrijving mogelijk. De grote banken in Nederland hebben allen hun eigen leasemaatschappijen. Bij operational lease staat de tractor/machine niet op de balans en komt dus niet in aanmerking voor fiscale voordelen. Het is te vergelijken met een vooraf afgesproken periode van huur waarbij onderhoud, verzekering en reparaties bij de leverancier blijven. Aan het einde van de contractperiode kan de gebruiker tegen een afgesproken bedrag de investering overnemen.

In de praktijk gaat het in de land- en tuinbouw vrijwel altijd over financial lease omdat de machine/werktuig dan op de balans staat met toegang tot fiscale faciliteiten. Bij financial lease spreek je onderling de looptijd en termijnen af waarin je aflost. Hierbij kan ook rekening worden gehouden met het verloop van de liquiditeit binnen een jaar op het bedrijf. Hiermee is een grotere aankoop eerder bereikbaar. Ten opzichte van een bancaire lening liggen de tarieven bij financial lease vaak lager. Banken hebben met strengere eisen te maken welke zorgen voor hogere kosten. Het aandeel food & agri in de leaseportefeuille De Lage Landen, dochteronderneming van de Rabobank, steeg in 2018 naar 13,5 miljard euro. Hiermee maakt food & agri als keten 39% deel uit van de totale leaseportefeuille van De Lage Landen (Nieuwe Oogst, 15 augustus 2019).

Vermogende particulieren/private investeringen/burgerparticipatie

Bij deze financieringsvorm worden investeerders mede-eigenaar. Het betreft daarom eigen vermogen. Wanneer wordt geïnvesteerd tijdens de startfase van een onderneming spreken we over durfkapitaal, ook wel *venture capital* of *seed capital* genoemd. In de volwassenfase spreken we over *private equity*, bijvoorbeeld ter financiering van expansie of een overname. Doordat het eigen vermogen van de onderneming door de inbreng van de investeerder groter wordt, is het ook gemakkelijker om krediet bij een bank te verkrijgen (Van der Meulen, 2014).

Er zijn meer en meer impact investeerders, die zoeken naar maatschappelijk rendement voor hun investeringen. Ook institutionele beleggers als pensioenfondsen zoeken naar groene investeringsmogelijkheden in meerdere bedrijven. Bijvoorbeeld gestopte boeren met veel vermogen en interesse in de landbouw zijn uitstekend geschikt als vermogende particulier om in één bedrijf te investeren. Vermogende particulieren zien grond als een stabiele investering. Hierbij speelt mee dat bij de huidige rentestand een spaarrekening weinig rendement oplevert. Daarnaast is er een groep vermogende particulieren die specifiek vanwege het duurzaamheidsaspect van de bedrijfsvoering kapitaal beschikbaar stelt. Hierbij gaat het om sociale, ecologische en economische waarden (Drion, 2020).

Een voorbeeld van burgerparticipatie en financiering is uitgifte van eeuwigdurende obligaties. Eeuwigdurende obligaties zijn - simpel gezegd - leningen die nooit terugbetaald hoeven te worden. Een stichting geeft obligaties uit van een bepaald bedrag, vaak vanaf 500 euro of 1.000 euro. Burgers kunnen een obligatie kopen van de stichting. Hiermee worden burgers mede-eigenaar van het bedrijf. De stichting koopt met dit geld bepaalde productiemiddelen aan, zoals grond, gebouwen of machines (Drion et al., 2020). Herenboeren (www.herenboeren.nl) is een burgerbeweging die met deze financieringsvorm werkt. Een Herenboerderij is een duurzaam opererend, kleinschalig coöperatief gemengd bedrijf. Het is ongeveer 20 ha groot en brengt in beginsel voedsel voort. Het zijn de leden die per huishouden bijvoorbeeld eenmalig 2.000 euro inleggen voor de oprichting en realisatie van hun boerderij. Het geld dat nodig is om het bedrijf te laten draaien, brengen de leden bijeen. De wekelijkse contributie van gemiddeld 10 euro per persoon, is gebaseerd op de begroting die ze met elkaar vaststellen. Al het eetbare dat de boerderij voortbrengt, wordt verdeeld onder de leden. De Herenboeren zijn samen eigenaar van het bedrijf, en zetten ook samen met hun boer de koers uit. De eerste Herenboerderij is gestart in 2016 en ligt in het Wilhelminapark in Boxtel. Inmiddels zijn er in Nederland 8 draaiende Herenboerderijen en zijn er ook al circa 10 stichtingen/coöperaties opgericht ten behoeve van de realisatie (www.herenboeren.nl).

Vanuit de glastuinbouw kwam eind 2019 het bericht dat Investeringsmaatschappij NPM Capital een overeenstemming heeft bereikt met de aandeelhouders van Agro Care over het verstrekken van groeikapitaal aan het Nederlandse tomatenteeltbedrijf. Agro Care is de grootste tomatenproducent van Europa met meer dan 200 ha teeltoppervlak verspreid over Nederland, Frankrijk, Marokko en Tunesië.

3.4 Bevindingen

De vermogenspositie in de land- en tuinbouw is sinds 2001 in alle sectoren sterk toegenomen. Door schaalvergroting en waardeestijging van duurzame productiemiddelen nam het gemiddelde vermogen toe van 1,5 mln. euro in 2001 tot 3,5 mln. euro in 2018. In de grondgebonden sectoren is grond de meest waardevolle bezitting. Het aandeel van grond in de totale waarde van een bedrijf nam toe doordat bedrijven gemiddeld meer grond in eigendom hebben en door de sterke waardeontwikkeling van grond. In 2018 kwam daar de waardering van productierechten (fosfaatrechten) bij als sterke impuls van de vermogenstoename. De spreiding in balanswaarde tussen bedrijven neemt toe in de tijd. Dit komt vooral door de schaalvergroting waardoor de balanswaarde van de grootste bedrijven blijft toenemen, terwijl er ook kleine bedrijven zijn met een vrij stabiele waarde. Gemiddeld bestaat voor de totale land- en tuinbouw circa 70% van de waarde uit eigen vermogen. De hoge solvabiliteit maakt het aantrekken van nieuw vreemd vermogen makkelijker. Vreemd vermogen wordt vooral verstrekt door banken (ongeveer 90% van het vreemd vermogen). De gemiddelde hoogte van bankleningen per bedrijf neemt jaarlijks verder toe tot circa 735.000 euro in 2018, echter door de lagere rentestand zijn de rentelasten de laatste jaren gedaald. Land- en tuinbouwbedrijven kennen over het algemeen een laag rendement op eigen vermogen. Hierdoor zijn andere partijen dan banken minder geïnteresseerd in het verstrekken van krediet aan land- en tuinbouwbedrijven. Alternatieven voor bancaire leningen zijn bijvoorbeeld: erfpacht, leasing, crowdfunding, en private investeerders. Belangstelling hiervoor neemt enigszins toe en maakt stapelen van verschillende financieringsbronnen mogelijk.

4 Publieke financieringsvormen

4.1 Nationale publieke financiering

4.1.1 Borgstelling MKB-landbouwkredieten

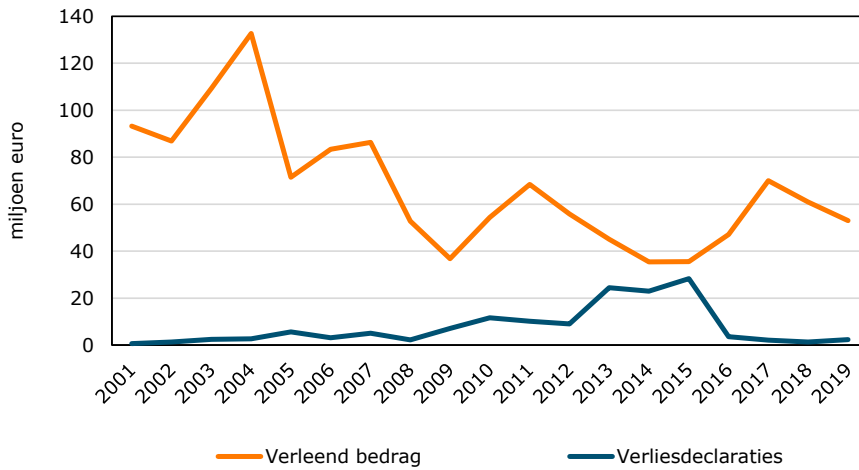
Een belangrijk financieringsinstrument ter bevordering van de ontwikkeling van de agrarische sector is het Borgstellingskrediet voor de Landbouw (BL). Het fonds is in 1951 door de overheid opgericht in het kader van het Marshallplan en kreeg een omgerekend startkapitaal van nominaal ongeveer 11 mln. euro.

Vanaf 2010 is deze Stichting Borgstellingsfonds voor de landbouw gestopt, en is het instrument in de vorm van de Garantstelling Landbouw onder verantwoordelijkheid van de bewindspersoon voor LNV voortgezet. Sinds 1 januari 2017 is deze regeling vervangen door de regeling Borgstelling MKB-landbouwkredieten (BL). In 2020 heeft het fonds de volgende faciliteiten: Borgstellingskrediet voor de landbouw (BL); Borgstellingskrediet voor de landbouw Plus (BL Plus); Landbouwinnovatie; en het Vermogensversterkend Krediet (VVK). De plusregeling is een variant op de algemene garantstelling, die aanvullende eisen aan de investeringen stelt voor het behalen van duurzaamheidsdoelstellingen. Deze regeling richt zich binnen de landbouwsector specifiek op de glastuinbouw en op de veehouderij (Meurs et al., 2019). Vanaf 1 januari 2017 is binnen het BL een borgstelling voor bedrijven die willen omschakelen naar biologisch landbouw een omschakelkapitaal beschikbaar van maximaal 1,2 mln. euro per bedrijf. Deze regeling is bedoeld om een financieringsknelpunt bij de omschakeling weg te nemen.

De garantieregeling Vermogensversterkende Kredieten met een beschikbaar bedrag van 64 mln. euro is een onderdeel van het Jonge Boerenfonds van 75 mln. euro ter ondersteuning van de bedrijfsovername. Om in aanmerking te komen voor de Garantieregeling Vermogensversterkende Kredieten zal het investeringsplan worden getoetst aan één van de criteria uit de toekomstvisie Waardevol en Verbonden die in september 2018 is gepresenteerd. Deze criteria zijn; het sluiten van kringlopen, het versterken van de sociaal economische positie van de boer in de keten, de klimaatopgave, ecosystemen, vitaliteit van het platteland, dierenwelzijn en waardering voor voedsel. Daarnaast is 11 mln. euro bedoeld voor opleiding en coaching van jonge boeren.⁷

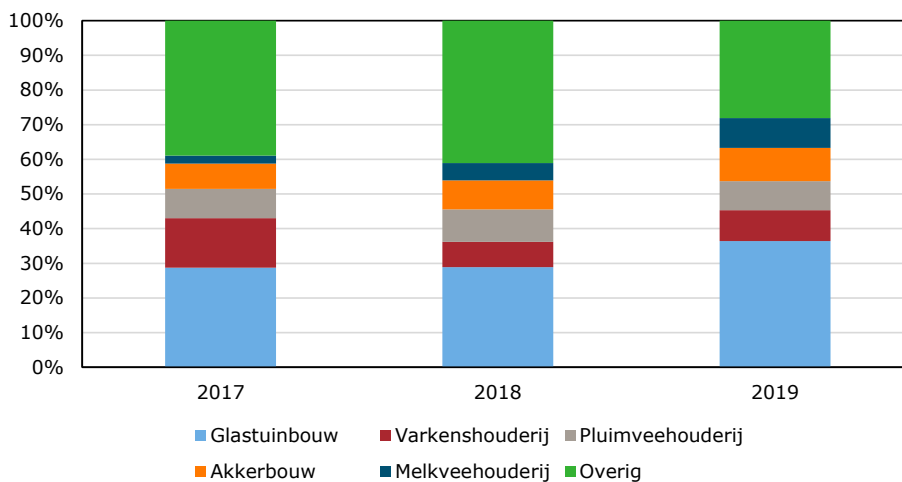
Figuur 4.1 geeft het verleende bedrag met garantstelling/borgstelling weer voor de periode 2001 – 2019. In 2004 piekte het verleende bedrag. Vanaf 2004 is de regeling en het budget verruimd met een 'plus' variant voor duurzame investeringen. In de meeste jaren werd er meer dan 40 mln. euro met garanties verleend. De verliesdeclaraties liggen voor de periode op gemiddeld 7,6 mln. euro per jaar. Dit is vooral het gevolg van de relatief hoge declaraties in de periode 2010-2015 ten tijde van de economische crisis.

⁷ <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/01/09/garantieregeling-vermogensversterkende-kredieten-geeft-toekomst-aan-jonge-boeren>

Figuur 4.1 Verleend bedrag met borgstelling en bedrag verliesdeclaraties (mln. euro)
Bron: RVO, bewerking Wageningen Economic Research.

Figuur 4.2 laat zien dat de glastuinbouw het grootste aandeel heeft in de verleende bedragen met borgstelling. Binnen de groep 'overig' zijn de boomkwekerij en de overige rundveehouderij (onder andere vleeskalveren) het meest van belang.

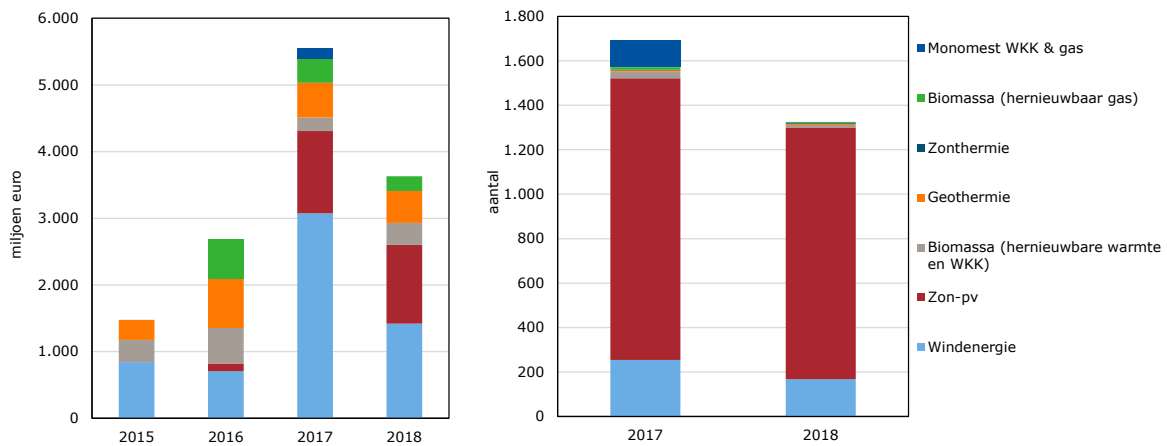

Figuur 4.2 Aandeel verleend bedrag met borgstelling naar sector (%)
Bron: RVO, bewerking Wageningen Economic Research.

Meurs et al. (2019) hebben het bereik van de regeling geanalyseerd. Hieruit blijkt dat in de intensieve veehouderij (pluimvee en varkens) jaarlijks zo'n 2%-5% van de ondernemers die investeert een beroep doet op de Regeling Garantstelling Landbouw. In de glastuinbouw varieert het aandeel van 1%-3%. In de grondgebonden sectoren melkvee en akkerbouw blijft het gebruik onder de 1%. Uit de beleidsevaluatie van Meurs et al. (2019) volgt ook dat door de garantstellingsregeling er meer investeringen zijn geweest in de agrarische sector. Het merendeel van de begunstigden geeft aan dat zij de investering anders waarschijnlijk niet hadden gedaan. Dit is met name het geval in de glastuinbouw en de intensieve veehouderij. De garantstelling is van belang geweest voor de inkomenscapaciteit van de landbouwondernemers. De regeling heeft een positief effect gehad op jong agrarisch ondernemerschap. Uit de beleidsevaluatie volgt dat ondernemers die een beroep doen op de garantstellingen aanzienlijk vaker jonger dan 40 jaar zijn dan niet-gebruikers van de regeling. Ook volgt uit de evaluatie dat de uitvoeringskosten voor de regeling in de evaluatieperiode (2010-2016) zijn afgenomen van circa 1,5 mln. euro tot circa 1 mln. euro. Door de invoering van de regeling BL in 2017 (de opvolger van de GL) is de doelmatigheid verder verbeterd.

4.1.2 Stimulering Duurzame Energieproductie

Met de subsidieregeling Stimulering Duurzame Energieproductie (SDE+) stimuleert het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat (EZK) de ontwikkeling van een duurzame energievoorziening in Nederland. Duurzame energie is beter voor het milieu, maakt Nederland minder afhankelijk van fossiele brandstoffen en is goed voor de economie (rvo.nl). In 2018 waren er 1.325 toezeggingen aan landbouw gerelateerde categorieën voor een toegezegd budget van 3,6 miljard euro (30% van het totaal beschikbare budget van 12 miljard euro). Hiervan hadden 1.300 toezeggingen betrekking op hernieuwbare elektriciteit (zon en wind). In 2017 bedroeg het aan landbouw gerelateerde categorieën toegezegde budget nog 5,5 miljard euro (46% van beschikbare budget) (RVO, 2019).

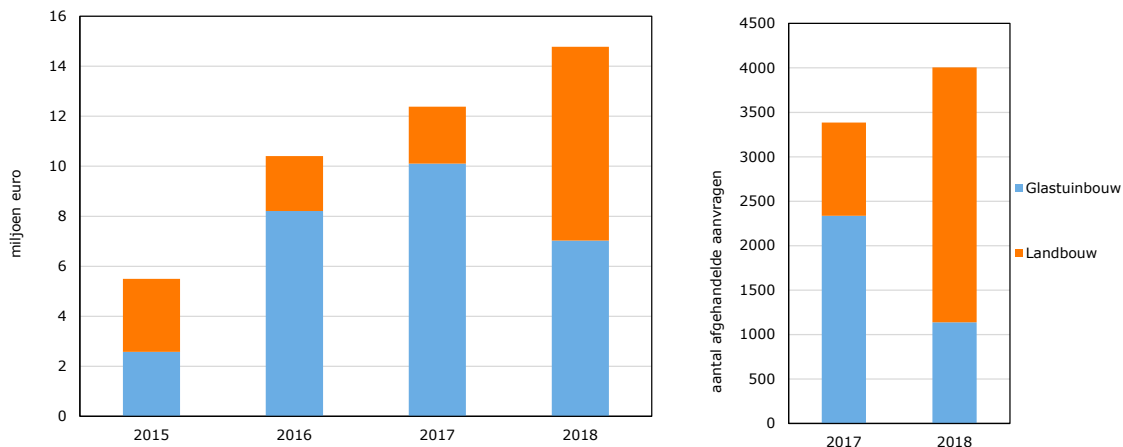

Figuur 4.3 Toegezegde budgetten en aantal toezeggingen SDE+ landbouw gerelateerd, 2015-2018
Bron: RVO (2018 en 2019).

4.1.3 Energie-investeringsaftrek

De Energie-investeringsaftrek (EIA) is een fiscale regeling die ondernemers stimuleert te investeren in innovatieve energie-efficiënte bedrijfsmiddelen en duurzame energie. De EIA valt onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Economische Zaken en Klimaat en het ministerie van Financiën en wordt uitgevoerd door de RVO in samenwerking met de Belastingdienst. De EIA is een generieke regeling, wat wil zeggen dat ondernemers voor bijna alle energie-efficiënte investeringen gebruik kunnen maken van de EIA, mits deze investering een bepaalde energie-efficiency oplevert. In 2013 heeft de regering in het Energieakkoord afgesproken dat de EIA zo veel mogelijk wordt gericht op energiebesparing en niet langer op hernieuwbare energie, omdat voor duurzame energie andere regelingen beschikbaar zijn, zoals de SDE+. In het Klimaat- en Energieakkoord wordt aangestuurd op een broeikasgasreductie van 49% tegen 2030. In 2050 moet de energieproductie volledig duurzaam zijn volgens het regeerakkoord van het kabinet (Van der Meulen et al., 2019).

In 2018 kon 54,5% van de toegekende investeringskosten van energiebesparende bedrijfsmiddelen van de fiscale winst worden afgetrokken. Dit leverde een netto-voordeel op van ongeveer 13,5% van de toegekende investering. In 2018 bedroeg het aantal aanvragen vanuit de S&Z (Schoon&Zuinig)-Agrosectoren 5.278, waarvan iets meer dan 1.000 uit de niet-primaire sector Vervaardiging van voedingsmiddelen (VGI). Het toegekende investeringsbedrag bedroeg ruim 160 mln. euro met een netto-voordeel van bijna 22 mln. euro. Hiervan had bijna 15 mln. euro betrekking op de primaire agro-sectoren (figuur 4.4). Het hiermee samenhangende netto-investeringsbedrag bedroeg 142 mln. euro (Van der Meulen et al., 2020). Bijna 3.000 aanvragen waren afkomstig uit de landbouw. Het totale nettovoordeel voor de S&Z-Agrosectoren bedroeg 15% van het totale budget van de EIA-regeling (RVO, 2019).

Figuur 4.4 Nettovoordeel en aantal afgehandelde aanvragen EIA, 2015-2018
Bron: RVO (2018 en 2019).

4.1.4 MIA/Vamil

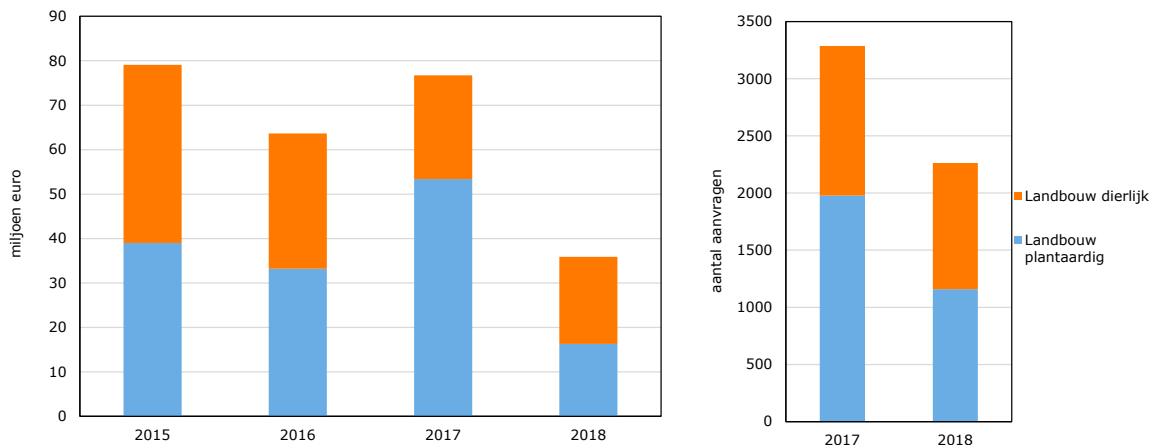
De Milieu-investeringsaftrek (MIA) en de Vervroegde afschrijving van milieu-investeringen (Vamil) zijn fiscale regelingen van het ministerie van Infrastructuur en Waterstaat en het ministerie van Financiën. Beide regelingen stimuleren de introductie van nieuwe milieutechnieken. Dat is nodig omdat nieuwe technieken in het begin duurder zijn dan de gangbare alternatieven. De MIA en de Vamil geven ondernemers een belastingvoordeel als ze investeren in een innovatieve milieutechniek. RVO verzorgt de uitvoering van de regeling.

De MIA biedt ondernemers die investeren in milieuvriendelijke bedrijfsmiddelen een extra belastingaftrek. In 2018 kon tot 36% van het investeringsbedrag (naast de afschrijving) worden afgetrokken van de fiscale winst. Het percentage aftrek is afhankelijk van de milieueffecten en de gangbaarheid van het bedrijfsmiddel.

De Vamil levert ondernemers een liquiditeits- en rentevoordeel doordat de afschrijving naar voren kan worden geschoven en de belastingheffing wordt uitgesteld. Ondernemers die de Vamil voor een bedrijfsmiddel toepassen, mogen dit bedrijfsmiddel willekeurig, oftewel vrij, afschrijven. De Vamil levert ondernemers dus een liquiditeits- en rentevoordeel op, omdat zij deze investeringskosten voor 75% op een willekeurig moment mogen afschrijven (ook wel vrije afschrijving genoemd).

Het voordeel per bedrijfsmiddel is door middel van een lettercode weergegeven in de Milieulijst (ten behoeve van de MIA en de Vamil). De Milieulijst wordt jaarlijks aangepast aan de stand van de techniek, de actuele wet- en regelgeving en de beleidsprioriteiten, en wordt op 1 januari van het daaropvolgende jaar gepubliceerd. De MIA en de Vamil zijn twee aparte regelingen met een grote overlap. Voor de meeste bedrijfsmiddelen is zowel MIA- als Vamil-voordeel te krijgen. De MIA en de Vamil stimuleren onder andere investeringen in duurzame (glas)tuinbouw (bijvoorbeeld Groen Label Kas) en veehouderij (bijvoorbeeld duurzame stallen).

In 2018 waren er 2.633 aanvragen uit de S&Z (Schoon&Zuinig)-Agrosectoren met een gemeld investeringsbedrag van 400 mln. euro. Het totale nettovoordeel bedroeg circa 38 mln. euro, 27% van het totaal beschikbare budget. Hiermee was een bedrag van 202 mln. euro aan netto investeringen vanuit de land- en tuinbouw gemoeid (Van der Meulen et al., 2020). In 2017 waren de agrosectoren nog goed voor bijna 60% van het totale budget; nettovoordeel van circa 77 mln. euro (figuur 4.5).

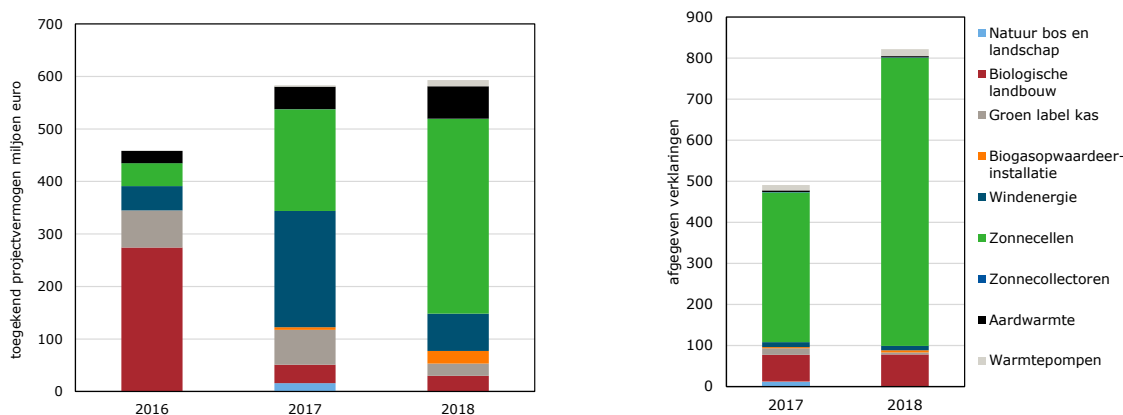

Figuur 4.5 Nettovoordeel MIA/VAMIL en aantal aanvragen, 2015-2018
Bron: RVO (2018 en 2019).

4.1.5 Regeling groenprojecten

De Regeling groenprojecten is een gezamenlijke regeling van het Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat en het Ministerie van Financiën. Sinds 1995 is het mogelijk om geld 'groen te beleggen' in zogenaamde groenfondsen of via groenbanken. Met het geld uit deze fondsen worden milieuvriendelijke projecten gefinancierd tegen een lagere rente dan de marktrente. Milieuvriendelijke projecten die in aanmerking komen voor groene financiering, zijn bijvoorbeeld duurzaam gebouwde woningen, windenergie, biologische landbouwbedrijven en nuttige toepassingen van restwarmte. Groene financiering is alleen mogelijk als een project over een groenverklaring beschikt en van belang is voor het milieu. De RVO toetst de projecten namens de ministeries en geeft na een gunstige beoordeling een groenverklaring af. Groen beleggen was jarenlang aantrekkelijk dankzij het fiscale voordeel dat zorgde voor een beter rendement van de investeringen (Van der Meulen et al., 2019).

Vanaf 2011 is dat fiscale voordeel voor beleggen in groenfondsen echter kleiner geworden. De vrijstelling voor de vermogensrendementsheffing voor een groenfonds met groencertificaat bleef wel in stand tot het maximaal vermogen per persoon van 57.385 euro (in 2017). In 2018 werden er 822 groenverklaringen afgegeven voor een toegekend projectvermogen van bijna 600 mln. euro. Hiervan hadden er 702 betrekking op zonnecellen en 78 op biologische landbouw (figuur 4.6). De netto-investeringen voor biologische landbouw met groenverklaringen bedroegen 18 mln. euro in 2018 (Van der Meulen et al., 2020).

Figuur 4.6 Toegekend projectvermogen en aantal afgegeven verklaringen groen beleggen, 2016-2018
Bron: RVO (2018 en 2019).

4.1.6 Diverse energie subsidieregelingen

De regeling Demonstratie energie-innovatie (DEI) van EZK geeft subsidie aan technologieën met potentie voor versterking van de Nederlandse economie, wat betreft omzet, werkgelegenheid en export van en door Nederlandse fabrikanten, technische dienstverleners of leveranciers. Op deze wijze dragen de projecten bij aan de economische (groene) groei in Nederland (rvo.nl). In zowel 2018 als 2019 is er in de agrosector aan 1 project subsidie toegekend (voor beiden jaren 1 mln. euro). Het ging hierbij om een bewaarschuur van de toekomst (2017) en een proefinstallatie voor raffinage van organisch materiaal naar bio-ethanol (2018). In beide gevallen betrof het 5% van het totaal beschikbare budget. De hiermee samenhangende netto-investering in 2018 bedroeg 4 mln. euro (Van der Meulen et al., 2020).

De regeling Investeringssubsidie duurzame energie (ISDE) is een tegemoetkoming bij de aankoop van zonneboilers en warmtepompen. Vanuit de S&Z-Agrosectoren ging het in 2018 om 616 behandelde aanvragen met een toegekend subsidiebedrag van 7,4 mln. euro. Hiervan waren er 400 afkomstig uit de dierlijke sectoren. Dit is een vergelijkbaar beeld met 2017. In zowel 2017 als 2018 ging het om 7% van het totaal beschikbare budget (RVO, 2019). De hiermee samenhangende netto-investering in 2018 bedroeg 14 mln. euro (Van der Meulen et al., 2020).

De Marktintroductie energie-innovaties (MEI-regeling) is een subsidie van het ministerie van LNV voor investeringen in duurzame energiesystemen in het kader van het programma Kas als Energiebron; op weg naar een klimaatneutrale glastuinbouw in Nederland. De subsidie is speciaal bedoeld voor innovatieve glastuinders die hun energieverbruik en CO₂-uitstoot willen verminderen. De ondernemer krijgt maximaal 30% of 40% van de investeringen vergoed. Er geldt bovendien een maximumsubsidiebedrag per energiesysteem. In 2018 ging het om 5 projecten met een toegekende subsidie van 5 mln. euro. In 2017 werden in totaal 8 projecten goedgekeurd met een subsidiebedrag van 6,7 mln. euro (RVO, 2019). De hiermee samenhangende netto-investering in 2018 bedroeg 14 mln. euro (Van der Meulen et al., 2020).

Een andere subsidieregeling binnen het programma Kas als Energiebron is de Energie-efficiëntie en hernieuwbare energie glastuinbouw (EHG). Hierbinnen kan subsidie worden aangevraagd voor de volgende investeringen: een tweede energiescherm, aansluiting op een warmtenetwerk of -cluster, aansluiting op een biogas- of koolstofdioxidenetwerk of -cluster en een luchtbehandelingssysteem. De vergoeding bedraagt maximaal al 25% van de kosten die onder de subsidie vallen. In 2018 werden 189 aanvragen goedgekeurd voor een totaal bedrag van bijna 9 mln. euro (97% van het totaal beschikbare budget). Bijna de helft van dit bedrag was gemoeid met aansluiting op een warmtenetwerk of -cluster (RVO, 2019). De hiermee samenhangende netto-investering in 2018 bedroeg circa 36 mln. euro (Van der Meulen et al., 2020). Met ingang van 2020 wordt deze regeling voortgezet onder de regeling Energie-efficiëntie glastuinbouw (EG). Het beschikbare budget in 2020 is 15 mln. euro (www.kasalsenergiebron.nl).

4.2 Provinciale publieke financiering

4.2.1 Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP3)

Binnen de Europese Unie werken de lidstaten aan het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Het GLB bestaat uit twee pijlers. Onder pijler 1 vallen de inkomensondersteuning en het markt- en prijsbeleid. Onder pijler 2 valt het Plattelandsontwikkelingsprogramma (POP). De lidstaten mogen het plattelandsbeleid binnen de grenzen van het GLB naar eigen inzicht invullen. Het huidige Plattelandsontwikkelingsprogramma 2014-2020 (POP3) richt zich op vijf thema's (Witmond et al., 2019):

1. Het versterken van innovatie, verduurzaming en concurrentiekracht
2. Het aantrekken en behouden van jonge boeren
3. Efficiënter agrarisch natuur en landschapsbeheer
4. Het verbeteren van de waterkwaliteit
5. De sociaal-economische ontwikkeling van het platteland (met de LEADER-aanpak).

In Nederland is het ministerie van LNV verantwoordelijk voor het POP. Bij de programmering en de uitvoering wordt intensief samengewerkt met de provincies. Boeren, tuinders, plattelandsbewoners, waterschappen en andere partijen die actief zijn op het platteland kunnen namelijk subsidie voor de projecten aanvragen bij hun provincie. Zij maken de subsidieregelingen, beoordelen de subsidieaanvragen en verstrekken de subsidie. RVO fungeert voor het programma als betaalorgaan (Witmond et al., 2019). De beheersautoriteit (ministerie van LNV en de provincies) voor het POP3 wordt bij de uitvoering van haar activiteiten ondersteund door Regiebureau POP. Regiebureau POP is een gezamenlijke programmadirectie van het ministerie van LNV en de provincies en is onafhankelijk gepositioneerd tussen Rijk en Provincies.

Op basis van het Europese beleid en richtlijnen heeft Nederland haar prioriteiten voor de inzet van POP3 bepaald. In de periode 2014-2020 is hiervoor 1,6 miljard euro overheidsgeld beschikbaar. Bijna de helft van dit budget komt uit het Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling (ELFPO). Het andere deel wordt betaald door provincies, waterschappen, gemeenten en het ministerie van LNV. De landbouwsector draagt zelf ook fors bij aan de maatregelen. Voor elke Europese euro worden naar verwachting vier euro's bijgelegd vanuit de Nederlandse overheden en de particuliere sector (Witmond et al., 2019).

De volgende subsidiemaatregelen worden in Nederland ingezet:

- Kennisoverdracht en voorlichtingsacties (innovatie)
- Kwaliteitsregelingen voor landbouwproducten en levensmiddelen (investeringen concurrentiekracht)
- Investerings (investeringen concurrentiekracht)
- Agromilieu en klimaatsteun (agrarisch natuur- en landschapsbeheer)
- Samenwerking (innovatie)
- Risicomanagement; brede weerverzekering (investeringen concurrentiekracht)
- LEADER.

Vanaf 2015 zijn voor de uitvoering van de maatregelen door de provincies en het Ministerie van LNV subsidieregelingen opengesteld. Sommige subsidieregelingen zijn meerdere malen opengesteld om zo een aantal projecten op kwaliteit te kunnen beoordelen en de beste projecten doorgang te laten vinden. Twee maatregelen hebben een directe relatie tussen duurzame investeringen en de primaire land- en tuinbouw, namelijk de maatregel fysieke investeringen en de Jonge Landbouwersregeling (JoLa). Daarnaast is vanuit financiering en transitie duurzame landbouw de maatregel Verbetering van de kavelstructuur van landbouwbedrijven relevant.

Maatregel productieve fysieke investeringen

Onder de regeling 'Fysieke investeringen voor innovatie en modernisering van agrarische ondernemingen' kan tot 40% subsidie worden verkregen op de subsidiabele kosten voor diverse investeringen. Veel projecten zijn gericht op bodemverbetering, nieuwe producten en markten, en op verbetering van het rendement in combinatie met milieuvriendelijk werken.

In 2018 is voor 18,33 mln. euro subsidie verleend aan 167 goedgekeurde aanvragen voor fysieke investeringen voor innovatie en modernisering. Om tot het geraamde netto-investeringsbedrag te komen, is het subsidiebedrag gedeeld door 40% (maximaal percentage subsidiabele kosten). Daaruit volgt dat in 2018 ondernemers gezamenlijk voor minimaal circa 46 mln. euro aan investeringen is ingediend voor deze investeringsregeling (Van der Meulen et al., 2020). Uit cijfers van RVO volgt dat in 2019 in totaal voor 37,16 mln. euro subsidie is verleend. Met een maximaal percentage van subsidiabele kosten van 40% was hiermee een investeringsbedrag van circa 93 mln. euro gemoeid in 2019. Vanuit de tussentijdse POP3-evaluatie wordt geconcludeerd dat voor investeringen in materiele activa geldt dat samenwerking of clustering tussen provincies of bij sectoren kan zorgen voor effectievere toepassing. Provincies investeren nogal uiteenlopend in de maatregelen. Het realiseren van eigen beleidsprioriteiten speelt een belangrijke rol. Daarnaast wordt aanbevolen om in de opeenvolgende openstellingen te variëren in investeringen, zodat meerdere landbouwsectoren gedurende de POP3-periode aan bod komen. In sommige provincies gebeurt dit al (Venema et al., 2019).

Naast de algemene regeling is een aanvullende fysieke regeling opgesteld voor de vleeskalverhouderij en ook een voor de Veenkoloniën. In beide gevallen is gekozen deze sector of dit gebied specifiek te steunen ter compensatie van het verlies van directe premies door de overgang naar de 'flate rate' in de verdeling van de directe GLB-betalingen.

In POP3 is er 20 mln. begroot voor de sector vleeskalverhouderij. Er zijn twee investeringssubsidies voor vleeskalverhouders, die eigenaar zijn van een of meer stallen waarin zij bedrijfsmatig vleeskalveren houden, te weten:

- aanschaf en installatie van investeringen in diervriendelijke stalvloeren (nieuwe roostervloeren, of in-gefreeseerde bestaande roostervloeren)
- aanschaf en installatie investeringen in nieuwe apparaten die de uitstoot van ammoniak verminderen.

Met deze subsidie wordt een kwaliteitsimpuls beoogd voor de vleeskalversector door het stimuleren van innovatie, duurzaamheid en dierenwelzijn. Door de verstrekking van 40% subsidie en daarmee een beperking van de financieringslasten zullen bedrijven sneller overgaan tot het verrichten van deze investeringen die tot een duurzamere bedrijfsvoering leiden. Ook zal de regeling diervriendelijke stalvloeren een aansporing voor het bedrijfsleven (kunnen) zijn om de vloeren nog verder technisch te ontwikkelen, door een toenemende vraag.

In totaal is in 2018 15 mln. euro beschikbaar gesteld voor openstelling van de beide regelingen in 2018 en 2019 (met een gelijke verdeling). In 2019 is circa 14,5 mln. euro subsidie uitgekeerd waarmee een totaal bedrag van bijna 37 mln. euro aan investeringen is mogelijk gemaakt (rvo.nl).

Voor de Veenkoloniën is binnen POP3 een bedrag van naar schatting 7,8 mln. euro gereserveerd voor fysieke investeringen. Per 1 maart 2020 zijn er 111 aanvragen verleend met totaal subsidiebedrag van 4,8 mln. euro (Regiebureau POP).

Tabel 4.1 POP3 Beschikbaar budget en verleende subsidies vanaf openstelling in 2015 tot 1 maart 2020 uitgesplitst naar maatregel

Maatregel	Budget in mln. euro	Verleende aantal aanvragen	Verleend in mln. euro
Fysieke investeringen voor innovatie en modernisering van agrarische bedrijven	118,50	1.496	97,40
Jonge Landbouwersregeling (JoLa)	37,46	1.654	28,12
Verbetering van de kavelstructuur van landbouwbedrijven	41,84	65	41,62
Totaal	197,80	3.215	167,14

Bron: regiebureau POP.

Maatregel Jonge Landbouwersregeling (JoLa-regeling)

De overheid stimuleert en ondersteunt jonge landbouwers onder de 41 jaar met de POP3-subsidie Jonge landbouwers. Met de Jonge Landbouwersregeling (JoLa-regeling) steunt de overheid deze groep agrarisch ondernemers met de aanschaf van duurzame investeringen, die vallen onder bovenwettelijke verplichtingen. Daarmee kunnen zij beter inspelen op marktontwikkelingen en wensen van de samenleving. Deze regeling wordt door de provincies opengesteld en uitgevoerd. Elke provincie publiceert inhoudelijk dezelfde regeling en hetzelfde openstellingsbesluit. Wel kunnen per provincie het subsidieplafond en de subsidiabele investeringen uiteenlopen.

In de periode 2016 tot maart 2020 (met 4 openstellingen) zijn 1.654 aanvragen voor de JoLa-regeling verleend met een uitgekeerde subsidie van totaal 28 mln. euro (tabel 4.1). Het subsidiepercentage is 30% van de subsidiabele kosten van duurzame investeringen. Er is een maximumsubsidiebedrag van 20.000 euro bij een minimumsubsidiebedrag van 10.000 euro. Er zijn ruim 20 investeringscategorieën onderscheiden in de regeling. Van de mogelijkheid om te investeren in zonnepanelen is veruit het meest gebruikgemaakt (45% van het totale budget). Om tot het geraamde investeringsbedrag te

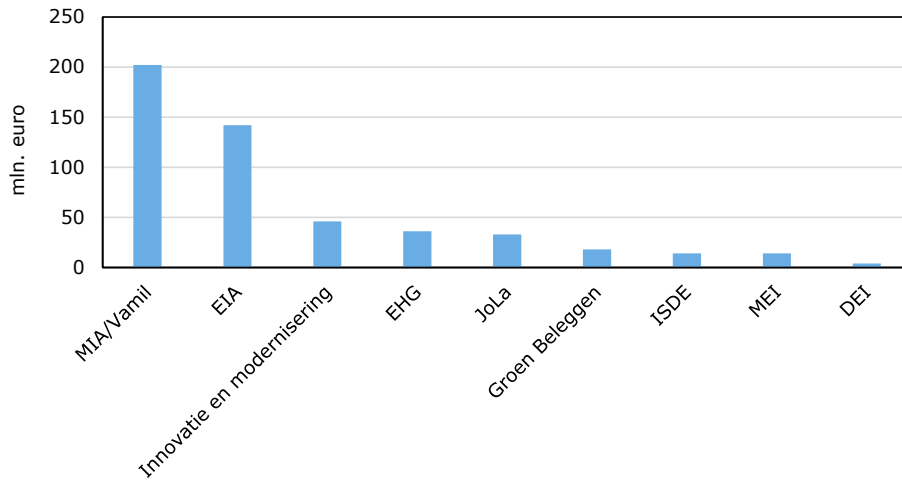
komen, is het subsidiebedrag gedeeld door 30% (maximaal percentage subsidiabele kosten). Daaruit volgt dat gedurende de gehele looptijd tot maart 2020 door ondernemers gezamenlijk voor minimaal 94 mln. euro aan investeringen is ingediend voor deze investeringsregeling. Vanuit de tussentijds uitgevoerde evaluatie wordt aanbevolen om voor toekomstige openstelling de 'basis' investeringslijst constant te houden en investeringscategorieën toe te voegen met meer oog voor de 'kleine', specifieke deelsectoren. In de communicatie is het wenselijk om sterker te benadrukken dat Nederland heeft gekozen voor ondersteuning van investeringen ter verduurzaming en modernisering van de bedrijfsvoering die bovenwettelijk zijn (Venema et al., 2019).

Maatregel verbetering verkaveling

Deze maatregel is gericht op de verbetering van de bedrijfsvoering. Onder deze maatregel worden doelen nagestreefd als verbetering van de verkaveling (en daarmee de landbouwstructuur) en de bereikbaarheid van agrarische bedrijven, verbetering van de bodemgesteldheid en de waterhuishouding. Ook de verplaatsing van landbouwbedrijven uit het oogpunt van landbouwstructuur, milieu- en natuuroverwegingen valt hieronder. Het aantal goedgekeurde aanvragen tot en met eind 2018 bedroeg 46. Dit is inclusief bedrijfsverplaatsingen. Noord-Holland verleende het hoogste bedrag aan subsidies, Limburg had het grootste aantal goedgekeurde aanvragen. Meerdere provincies hebben geen openstelling gedaan (Zuid-Holland en Noord-Brabant), of slechts voor een beperkt bedrag. De provincies Gelderland en Noord-Holland hebben ingezet op bedrijfsverplaatsingen in de glastuinbouw (Venema et al., 2019). Uit cijfers van regiebureau POP volgt dat tot 1 maart 2020 in totaal 65 aanvragen zijn goedgekeurd met een subsidiebedrag van totaal 41,6 mln. euro. Dit is nagenoeg gelijk aan het totaal gereserveerde bedrag van 41,8 mln. euro (tabel 4.1). Vanuit de tussentijds uitgevoerde evaluatie van deze regeling wordt door de evaluatoren voorgesteld om te streven naar een boven provinciale regeling. Zeker bij de grotere projecten geeft dat procedurele voordelen (Venema et al., 2019).

Samenvattend overzicht netto-investeringen voor duurzame investeringen in 2018

Het merendeel van de hierboven beschreven fiscale- en subsidieregelingen maken onderdeel uit van de indicator duurzame investeringen die elk jaar wordt vastgesteld voor de Rijksbegroting. In figuur 4.7 zijn voor 2018 de totale netto-investeringsbedragen voor duurzame investeringen van de verschillende regelingen samengevoegd. Het totale bedrag aan investeringen in duurzame productiemiddelen waarvoor subsidie of fiscale aftrek is gevraagd was in 2018 495 mln. euro. De belangrijkste bijdrage kwam van de fiscale regelingen MIA/Vamil en EIA, respectievelijk 202 mln. euro en 142 mln. euro. Ten opzichte van 2017 was er een absolute daling in duurzame investeringen van 195 mln. euro. Dit is grotendeels veroorzaakt door veel lagere investeringen in Groen Label Kassen. Voor duurzame tuinbouwprojecten golden in 2018 scherpe voorwaarden ten aanzien van CO₂-emissie. Minder tuinders konden dit verhoogde ambitieniveau behalen, wat het voor MIA/Vamil gemiddeld investeringsbedrag in duurzame kassen met 80% drukte ten opzichte van 2017. Ook waren de investeringen in duurzame varkens- en pluimveestallen lager dan in 2017. Die daling komt deels doordat bij de Maatlat Duurzame Veehouderij (MDV) de focus meer op dierenwelzijn dan op milieu is gelegd, waardoor minder investeringen in aanmerking komen voor subsidies (Van der Meulen et al., 2020).

Figuur 4.7 Totale netto-investeringen voor duurzame investeringen in 2018
Bron: Van der Meulen et al. (2020).

4.2.2 Provinciale subsidies en leningen

Naast uitvoering van POP3 kunnen provincies ook nog aanvullende subsidies en leningen verstrekken aan boeren en tuinders voor bijvoorbeeld investeringen, innovaties en omschakeling. De subsidies en leningen worden beknopt beschreven per provincie op basis van informatie aangeleverd door de provinciale dossierhouders. Zie voor meer gedetailleerde informatie de provinciale websites. Uit deze inventarisatie komen ook diverse knelpunten aan de orde die verwerkt zijn in hoofdstuk 5.

Drenthe

In de provincie Drenthe kunnen melkveehouders mee doen aan het project 'Duurzame Melkveehouderij Drenthe' waarin de provincie samenwerkt met Het Drentse Landschap, Drents Agrarisch Jongeren Kontakt (DAJK), LTO Noord, Natuurmonumenten, Rabobank en Staatsbosbeheer. Bij het opstellen van het duurzaamheidsplan kijkt de melkveehouder samen met een adviseur naar mogelijkheden qua verduurzaming, de commerciële realiteit daarvan en de financierbaarheid. Er zijn twee subsidies en een beloning beschikbaar:

- subsidie voor het opstellen van een duurzaamheidsplan
- subsidie voor het uitvoeren van maatregelen (een vergoeding voor advies, voorlichting en scholing)
- Daarnaast is er een beloning over drie jaren op basis van een score op de vijf onderdelen (ammoniak, fosfaat, klimaat (CO₂), stikstof en weidegang). Per jaar is de beloning maximaal 2.500 euro per bedrijf (<https://www.duurzame-melkveehouderij-drenthe.nl>). De Rabobank verleent een melkveehouder op basis van zijn score in de biodiversiteitsmonitor rentekorting op leningen voor maximaal 0,5% per jaar over een periode van vijf jaar.⁸

De provincie Drenthe stimuleert ook boeren en ondernemers (MKB) in de agribusiness om te innoveren, moderniseren, verduurzamen en kennis te delen middels het programma 'Subsidie Toekomstgerichte Landbouw'.⁹ Samen met het rijk en de provincies Groningen en Friesland financiert de provincie Drenthe de Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw. Daarnaast Samen financiert de provincie samen met het rijk het IBP-VP project Drents Plateau wat zich richt op kringlooplandbouw en natuurinclusieve landbouw, door samenwerking tussen akkerbouw en melkveehouderij en twee gebiedsprocessen.

Flevoland

De provincie Flevoland heeft naast de POP3 financiering beschikbaar gesteld voor het ondersteunen van verschillende proeftuinen. Deze proeftuinen maken onderdeel uit van het programma 'Landbouw Meerdere Smaken'. Daarnaast is het 'Actieplan Bodem Water' ondersteund via dit programma; dit is

⁸ <https://www.nieuweoogst.nl/nieuws/2019/01/30/miljoenensteun-voor-drentse-melkveehouder>

⁹ <https://www.provincie.drenthe.nl>

de Flevolandse vervanger van het 'Deltaplan Agrarisch Waterbeheer'. In het actieplan worden verschillende projecten voor de agrarische sector uitgevoerd.

Friesland

De provincie Friesland heeft drie specifieke initiatieven:

- Innovatieregeling
De innovatieregeling is bedoeld voor het ondersteunen van technische innovaties en heeft een omvang van 50.000 euro.
- Kavelruil
Administratieve kosten voor vrijwillige kavelruil worden gesubsidieerd (totaal 20.000 euro).
- Landbouwdeals
De eerste fase landbouwdeals, die in 2018 voortgekomen zijn uit de Beleidsbrief Duurzame Landbouw, zijn in 2019 afgesloten met het verlenen van subsidies voor een tiental projecten. Daarmee worden onder andere meerjarige projecten voor het hbo- en mbo-onderwijs gesubsidieerd, gericht op het versneld aanpassen van het curriculum voor natuurinclusieve landbouw en biologische landbouw, en het ontwikkelen van demobedrijven. Daarnaast wordt als experiment een consultant gesubsidieerd bij Living Lab Natuurinclusieve Landbouw. Het totale jaarlijkse budget is 250.000 euro.

Gelderland

In de periode 2011 tot met 2020 heeft de provincie Gelderland eenmalige subsidies verstrekt die passen binnen de 'Agenda Vitaal Platteland'. De initiatieven die (in)direct ten goede aan boeren en tuinders kwamen zijn divers, en omvat:

- Ontwikkeling van fijnstofemissiereductietechnieken, uitrol studieclubs, kunstmestvrije landbouw, mineralenterugwinning uit mest, gaswinning uit mest, uitrol Boert Bewust, boerenondernemersbegeleiding, ontwikkelen natuurinclusieve landbouw, ontwikkelen eiwitgewas, promotie bij boeren van zeldzame huisdierrassen, ondersteuning korte ketens, opstart herenboerderijen, garantstelling afvalwaterleiding en onderzoeken agroforestry.

Het totale budget bedroeg in de afgelopen 10 jaar circa 21 mln. euro, met als grootste post 16,40 mln. euro voor ondersteuning herstructurering tuinbouw. Zie sectie 5.2 voor de 'grondpot' voor vrijwillige kavelruil in de provincie Gelderland.

Groningen

De provincie Groningen heeft drie specifieke initiatieven:

- Subsidieregeling Innovatieve Kwaliteitssprongen
Dit is een algemene subsidieregeling voor innovatieve ontwikkelingen in de landbouw. Binnen deze regeling is onder meer een specifieke (tijdelijke) regeling voor de biologische landbouw ontwikkeld. Het jaarlijkse budget heeft een omvang van ongeveer 85.000 tot 100.000 euro; per project maximaal 15.000 euro.
- Revolving fund
Ook is er een fonds voor jonge boeren, voor het ondersteunen van investeringen in duurzaamheid, opgenomen in het coalitieakkoord maar nog niet verder uitgewerkt. In totaal zou het fonds een omvang krijgen van 10 mln. euro.
- Het Nationaal Programma Groningen (NPG) themaplan Landbouw en Landschap
Dit themaplan heeft als doel het ondersteunen van een toekomstbestendige landbouw in het aardbevingsgebied. In totaal is voor alle plannen 1,1 miljard euro beschikbaar, en in 2019 is al een budget beschikbaar gekomen als cofinanciering voor de 'Regiodeal Natuurinclusieve Landbouw'.

Limburg

In het collegeprogramma 'Vernieuwend Verbinden' is opgenomen dat 20 mln. euro wordt besteed aan beleidsintensivering voor het thema landbouw in de periode 2020-2023. De investeringslijnen omvatten de thema's:

- Missiegedreven innoveren. De doorontwikkeling en versterking van de Brightlands Campus Greenport Venlo en ondersteuning van innoverende ondernemers staan hierbij centraal.
- Circulair produceren. Ondersteuning van de transitie naar een kringlooplandbouw, waarin reststromen worden hergebruikt. Concepten als kringloop-, natuurinclusieve en biologische

landbouw staan hierbij centraal. Ook wordt de uitvoeringsagenda 'Vitale Veehouderij' versterkt doorgezet.

- Sterker in de marktketen. Ambitie in dit thema is een economisch duurzame transitie in de sector door een betere prijs voor duurzaam geproduceerde producten.
- Grensoverschrijdend verbinden. Ondersteuning van ondernemers in agrifood sector die investeren in grensoverschrijdende samenwerking of grensverleggende bedrijfsvoering.

Noord-Brabant

Onder de titel 'Transitie veehouderijen' stimuleert de provincie Noord-Brabant via drie activiteiten die bijdragen aan het bereiken van de gestelde doelen binnen plattelandsontwikkeling en de land- en tuinbouw:

- Omschakeling naar natuurinclusieve landbouw. Voor het opstellen van een businessplan met betrekking tot het omschakelen naar natuurinclusieve landbouw kan subsidie worden aangevraagd. Het totaal beschikbare budget voor de aanvraagperiode is 500.000 euro. De hoogte van de subsidie bedraagt 10.000 euro per bedrijf.
- Stalsystemen first movers en jonge veehouders. Veehouders die een innovatief stalstelsel met bronaanpak in hun stal aanleggen kunnen subsidie ontvangen. Per innovatief stalstelsel worden maximaal 5 subsidies verstrekt. Het totaal beschikbare budget voor de aanvraagperiode is 2 mln. euro waarvan 750.000 euro bestemd is voor jonge veehouders. Het maximumbedrag is 30.000 euro voor jonge veehouders (en 25.000 euro voor overige veehouders).
- Validatiemeting innovatieve stalstelsels. Het totaal beschikbare budget is 750.000 euro. Dit bedrag is gelijk verdeeld over 5 diercategorieën: varkens, melkvee, vleeskalveren, pluimvee en geiten.

Het Nationaal Groenfonds en de provincie Noord-Brabant hebben een transitiefonds opgezet en verstrekt leningen aan veehouders die investeren als gevolg van de aangescherpte 'Verordening Natuurbescherming' met strengere eisen ten aanzien van de ammoniakuitstoot. Veehouders die net het bedrijf hebben overgenomen of veehouders die kort geleden al geïnvesteerd hebben in hun bedrijf en die daardoor over te weinig eigen vermogen beschikken om de benodigde investeringen te doen kunnen een beroep doen op het fonds. Banken kunnen daardoor extra kredieten verstrekken met tussenkomst van het Nationaal Groenfonds door middel van een achtergestelde lening onder marktconforme condities. Per ondernemer is er maximaal 250.000 euro beschikbaar. Het fonds wil minimaal 60 ondernemers ondersteunen. Voor financiering komen innovatieve maatregelen bij de bron in aanmerking, zoals mestscheiding en verwerking van dagverse mest (www.brabant.nl).

Noord-Holland

De provincie Noord-Holland subsidieert de volgende drie initiatieven:

- Kennisontwikkeling Bodem en Water Noord-Holland. De regeling is bedoeld voor studieprojecten en voor coaches die de agrarische bedrijven bezoeken en adviseren. Een voorbeeld is een studiegroep gericht op kringlooplandbouw, waarbij groepen agrariërs gezamenlijk onderzoeken hoe zij hun bedrijfsvoering (met name bodembeheer) zo kunnen aanpassen dat er minder nutriëntenverlies naar het oppervlaktewater optreedt. Aanvragen kunnen worden ingediend door collectieven van agrariërs en tevens door belangenverenigingen van agrariërs en daaraan gelieerde rechtspersonen. Het aantal aanmeldingen van ondernemers mei 2018-november 2019 bedroeg 1086 (bijna 1/3 van alle boeren in Noord-Holland). De provinciale cofinanciering bedroeg afgerond 0,5 mln. euro.
- MKB innovatiestimulering topsectoren (MIT) - Haalbaarheidsproject. Deze uitvoeringsregeling heeft als doel het bevorderen van duurzame innovaties in het MKB om op deze manier een bijdrage te leveren aan een duurzame, vernieuwende en ondernemende economie en heeft een budget van 1,7 mln. euro.
- MKB innovatiestimulering topsectoren (MIT) - R&D samenwerkingsproject. Het betreft een subsidie voor het bevorderen van duurzame innovaties in het MKB om een bijdrage te leveren aan een duurzame, vernieuwende en ondernemende economie. Het budget heeft een omvang van 4 mln. euro.

Overijssel

In het 'Agro & Food programma' heeft de provincie Overijssel een subsidie opgenomen ten behoeve van het stimuleren van innovaties voor kringlooplandbouw. Het budget is 6 mln. euro in 4 jaar.

Utrecht

Naast uitvoering van POP3 verstrekt de provincie Utrecht geen aanvullende subsidies en leningen aan boeren en tuinders voor bijvoorbeeld investeringen, innovaties en omschakeling.

Zeeland

De provincie Zeeland co-financiert innovatieve projecten die bijdragen aan de beleidsdoelstellingen 'volhoudbare landbouw'. Het jaarlijkse budget van 1,3 mln. euro wordt hoofdzakelijk ingezet als co-financiering voor POP3-projecten.

Zuid-Holland

De provincie Zuid-Holland verstrekt een subsidie voor het stimuleren van duurzame landbouw. De voorkeur gaat uit naar aanvragen waarin samenwerkingen met ketenpartners centraal staat. Het jaarlijkse budget heeft een omvang van 100.000 euro.

4.3 Gevolgen coronacrisis op de financiering

De coronacrisis heeft ook in de agrarische sector geresulteerd in omzetverlies wat leidt tot een verzwakking van de eigen vermogenspositie. De ene sector is harder getroffen dan de andere. Voor de meeste agrarische producten waren er door vraaguitval drastische prijsdalingen volgens cijfers van de [Voedselprijzenmonitor van Wageningen Economic Research en het CBS](#) (publicatiedatum 17-8-2020). De sierteeltsector is vanaf het begin het zwaarst getroffen maar tegelijkertijd loopt het herstel vlotter dan verwacht. Met name ook de telers van fritesaardappelen en vleeskalverhouders werden geconfronteerd met vraaguitval vanuit de horeca.

Meer recente ramingen geven aan dat het schadebeeld voor het gehele jaar minder extreem is dan in de eerste kwartalen van 2020 maar wel divers is tussen sectoren. De Nederlandse landbouw- en bloemensector wordt minder hard geraakt door de coronacrisis dan de rest van de economie. De agrarische sector krimpt dit jaar met 3%, meldt ING in een rapport.¹⁰

Om als bedrijf op korte termijn het hoofd boven water te kunnen houden zijn financiële middelen van belang om doorlopende verplichtingen te kunnen betalen. Bedrijven in de diverse (sub)sectoren van de sierteelt hadden gemiddeld een redelijke liquiditeit en solvabiliteit voorafgaande aan de coronacrisis op basis van de kasstroompositie in 2019, liquide middelen in 2019 en gemiddelde solvabiliteit in 2018. Het eigen vermogen is in de afgelopen jaren toegenomen door een aantal goede jaarinkomens. De huidige stand van de gemiddelde solvabiliteit is ongeveer weer op het niveau van voor de economische crisis (zie ook hoofdstuk 3). Zoals de solvabiliteitscijfers laten zien is er binnen een sector een grote spreiding. De gevolgen van de coronacrisis op de liquiditeit van bedrijven zal daarom ook heel divers zijn. De gevolgen voor de liquiditeitspositie op bedrijfsniveau hangen onder andere samen met de financiële positie, de marktstrategie, de bedrijfsomvang, de bedrijfsopzet, het productenpakket en de prijsvorming van die producten. Uiteraard spelen bij al die punten ook vakmanschap en managementkwaliteiten van de ondernemers een rol (Van der Meulen en van Asseldonk, 2020). De financieel meest weerbare bedrijven hebben de klap het beste kunnen doorstaan. Het is wel de vraag of bedrijven die het voor de crisis al moeilijk hadden zullen overleven. Ter illustratie: in 2018 had 22% van de snijbloemenbedrijven een solvabiliteit lager dan 35%, bij de potplantenbedrijven was dat 14% (Bedrijveninformatienet, Wageningen Economic Research).

Veel agrarische ondernemers zijn geholpen met de maatregelen getroffen door banken en de overheid om het ontstane liquiditeitsprobleem als gevolg van de coronacrisis te verlichten. Bankleningen helpen agrarische ondernemers met uitstel van betalen van aflossingen voor 6 maanden (tot 1 oktober). Dit zorgt voor financiële ruimte. Het kabinet heeft in april een noodpakket samengesteld met een aantal generieke instrumenten voor liquiditeits- en loonkostensteun (NOW-regeling), waarvan ook de land- en tuinbouwsector en de visserijsector gebruik kunnen maken. Daarnaast verleent de Belastingdienst uitstel van betalingen van loonheffing en belastingen. Al deze maatregelen helpen op de korte termijn

¹⁰ <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/agrarische-sector.html>

in verlichting van de uitgaven. Maar hierbij is sprake van uitstel en geen afstel. In de komende jaren zullen deze betalingen nog wel gedaan moeten worden (Van der Meulen en van Asseldonk, 2020).

Aanvullend daarop is er een noodfonds van 600 mln. euro voor de tuinbouw en 50 mln. euro voor de fritesaardappelen opengesteld. Ondernemers in de tuinbouw die in de periode maart, april, mei 2020 ten opzichte van de gemiddelde omzet in dezelfde periode in de drie voorgaande jaren (2017-2019) een forse omzetzderving hebben komen in aanmerking voor een financiële compensatie om onder andere onvermijdelijke seizoensgebonden loonkosten te kunnen blijven betalen. Uitgangspunt is dat de eerste 30% van de omzetzderving onder ondernemersrisico valt (Van der Meulen en van Asseldonk, 2020). Tot en met 31 juli is er vanuit de tuinbouw door 1.540 bedrijven voor 196 mln. euro aan steun aangevraagd.¹¹ De steunmaatregel voor de fritesaardappeltelers is gewild. Hiervoor is het budget al overtekend. Er zijn tot en met 31 juli door 1.175 bedrijven voor 52 mln. euro steun aangevraagd.¹² De steunmaatregel voorziet in een compensatie van het waardeverlies van de fritesaardappelen die nog in opslag lagen ten tijde van de Coronacrisis en niet meer als fritesaardappel kunnen worden verkocht.

Ook hoort extra financiering met overheidsgarantie tot de mogelijkheid. De Borgstellingsfonds Landbouw - Coronacrisis (BL-C) is een regeling waarin bedrijven extra krediet kunnen krijgen, waarvoor de staat garant staat. De regeling is bedoeld voor in de kern gezonde bedrijven die door de Coronacrisis in problemen komen. Het is aan de banken om te beoordelen of bedrijven voldoende gezond zijn om in aanmerking te komen voor het krediet. De overbruggingskredieten bedragen per bedrijf maximaal 1,2 mln. euro (als het zogenoemde BL-C plus van toepassing is, geldt een maximum van 2,5 mln. euro). De provisie voor de verruimde borgstelling voor landbouwkredieten vanwege de coronacrisis (BL-C) is verlaagd van 3% naar 1,5% en voor startende ondernemers en overnemers van 1% naar 0,5%. Daarnaast is de regeling ook opengesteld voor visserij- en aquacultuurbedrijven. De overheid staat borg voor 70% van het gehele overbruggingskrediet. De regeling geldt van 18 maart 2020 tot en met 1 april 2021. Uit cijfers van RVO peildatum 22 september blijkt dat er 192 aanvragen BL-C zijn verleend met een totaal bedrag aan bankleningen van 78 mln. euro waarvan 54,7 mln. overheidsgarantie. De meeste aanvragen zijn afkomstig uit de sectoren glasbloemen (65), pot- en perkplanten (49) en bloembollen (28). Ondanks de borgstelling verhoogt dit wel de schuldpositie van de bedrijven. Voor bedrijven uit de keten bieden de BMKB-C en GO-C extra kredietfaciliteiten.

Het economisch verlies door de coronacrisis heeft ook gevolgen voor toekomstige investeringen. In de meeste sectoren zal er een afname zijn in de investeringsbereidheid in 2020. Hierdoor zal het noodzakelijke tempo van modernisering en verduurzaming vertraging oplopen. De verwachting is wel dat als er wordt geïnvesteerd, ondernemers eerder kiezen voor investeringen in duurzame productiemiddelen gezien de financiële tegemoetkomingen vanuit het LNV-uitvoeringsprogramma in de transitie naar kringlooplandbouw en verruiming van budget MIA/Vamil (fiscale tegemoetkoming) (Van der Meulen et al., 2020). Voor 2021 verwachten sectoreconomen van de ING voor de agrarische sector, na de terugval van 3% in 2020, een inhaaleffect en een terugkeer naar de gemiddelde groei van circa 1%, ondanks externe druk van onder meer teruglopende consumentenbestedingen, internationale handelsconflicten, brexit en stikstofmaatregelen (<https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/agrarische-sector.html>).

4.4 Bevindingen

De invloed van de overheid op de financiering van de land- en tuinbouw is relatief gering. Behalve via een aantal financieringsinstrumenten en gerichte subsidies vindt ondersteuning plaats via het bieden van fiscale prikkels.

Er bestaan diverse regelingen vanuit de overheid om investeringen in duurzame productiemiddelen te bevorderen. De Garantstelling Landbouw en later Borgstelling MKB landbouwkredieten verstrekt jaarlijks minimaal 40 mln. euro aan garantstelling. Door deze garantstelling zijn landbouwbedrijven in staat investeringen te financieren die anders mogelijk niet konden worden gefinancierd. Hierdoor heeft

¹¹ <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2020/34/gebruik-van-financiele-corona-noodregelingen-per-31-juli>

¹² <https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2020/34/gebruik-van-financiele-corona-noodregelingen-per-31-juli>

de regeling een positief effect op de inkomenscapaciteit van ondernemer en een positief effect op jong agrarisch ondernemerschap.

Fiscale regelingen zoals de EIA en MIA/VAMIL bevorderen investeringen in respectievelijk energie efficiënte bedrijfsmiddelen en nieuwe milieutechnieken. Winstgevende agrarische ondernemingen hoeven, als ze gebruikmaken van de regeling, minder belasting te betalen. De SDE+ is een subsidieregeling ter bevordering van duurzame energievoorziening. De regeling groen projecten maakt financiering van milieuvriendelijke projecten tegen een lagere rente mogelijk. Daarnaast zijn er nog diverse subsidieregelingen die energie-innovaties ondersteunen.

Binnen het GLB zijn er vanuit POP3 subsidieregelingen die vanuit de provincies worden uitgevoerd gericht op investeringen in duurzame productiemiddelen. Provincies investeren nogal uiteenlopend in de maatregelen. Het realiseren van eigen beleidsprioriteiten speelt een belangrijke rol. De regeling 'Fysieke investeringen voor innovatie en modernisering van agrarische ondernemingen' is gericht op bodemverbetering, nieuwe producten en markten, en op verbetering van het rendement in combinatie met milieuvriendelijk werken. Hieronder vallen onder andere investeringen in precisielandbouw en duurzame stallen voor zover bovenwettelijk. Daarnaast is er de JoLa-regeling die jonge agrarische ondernemers subsidieert bij de aanschaf van duurzame investeringen, die vallen onder bovenwettelijke verplichtingen. Ook kan subsidie worden gekregen voor de verbetering van de verkaveling (en daarmee de landbouwstructuur) en de bereikbaarheid van agrarische bedrijven, verbetering van de bodemgesteldheid en de waterhuishouding.

Het merendeel van de hierboven beschreven fiscale- en subsidieregelingen maken onderdeel uit van de indicator duurzame investeringen die elk jaar wordt vastgesteld voor de Rijksbegroting. Het totale bedrag aan investeringen in duurzame productiemiddelen waarvoor subsidie of fiscale aftrek is gevraagd was in 2018 495 mln. euro. De belangrijkste bijdrage kwam van de fiscale regelingen MIA/Vamil en EIA, respectievelijk 202 mln. euro en 142 mln. euro.

Naast uitvoering van POP3 hebben de meeste provincies ieder hun eigen aanvullend programma voor het stimuleren van bijvoorbeeld investeringen, innovaties en omschakeling. Hierbij gaat het vaak om relatief kleine bedragen. Veelal betreft het eenmalige subsidies. De verschillen in de omvang van het totale provinciale budget zijn aanzienlijk (zie Venema et al., 2019). De provincie Noord-Brabant en het Nationaal Groenfonds hebben recent een transitiefonds opgezet voor veehouders. Daarnaast zijn er een beperkt aantal provincies met het voornemen om leningen te verstrekken middels speciaal op te richten fondsen. De provincie Drenthe belooft melkveeouders die deelnamen aan een project met subsidie op behaalde duurzaamheidsscores waarbij stapeling van beloningsvormen wordt toegepast inclusief een mogelijkheid tot rentekorting op een bancaire lening.

Naast provinciale ondersteuning opereren regionale ontwikkelingsmaatschappijen regelmatig als regionale investeerders in samenwerking met provincie, gemeente of landelijke overheidsorganisaties. In de huidige inventarisatie onder de provinciale dossierhouders is het onderdeel over verstrekte subsidies en leningen in samenwerking met regionale ontwikkelingsmaatschappijen zelden ingevuld. Alleen voor de provincie Limburg wordt gemeld dat agrifood ondernemers die investeren in innovatie, mogen rekenen op bijval, onder meer via personele inzet van het Limburgse Regionale Ontwikkelmaatschappij (LIOF) en subsidies uit het 'Programma Limburg Agrifood', dat door LIOF wordt uitgevoerd. De provincie Limburg biedt ook, via LIOF, andere financieringsinstrumenten behalve subsidies, maar die zijn meestal niet geschikt voor primaire bedrijven.

Als gevolg van de Coronacrisis kampten diverse sectoren met sterk teruglopende afzet en dalende prijzen. Vooral de sierteeltsector werd hard getroffen. Meer recente ramingen geven aan dat het schadebeeld voor het gehele jaar minder extreem is dan de eerste kwartalen van 2020 maar wel divers is tussen sectoren. De Nederlandse landbouw- en bloemensector wordt minder hard geraakt door de coronacrisis dan de rest van de economie. De agrarische sector krimpt dit jaar met 3%, meldt ING in een rapport. (www.ing.nl). Door de overheid zijn diverse regelen getroffen om ondernemers tegemoet te komen (liquiditeits- en loonkostensteunregling (NOW-regeling), uitstel van betaling van belastingen en een noodfonds voor de sierteelt- en fritesaardappelsector). Ook hoort extra financiering met overheidsgarantie tot de mogelijkheid. De Borgstellingsfonds Landbouw - Coronacrisis (BL-C) is

een regeling waarin bedrijven extra krediet kunnen krijgen, waarvoor de staat garant staat. Uit cijfers van RVO peildatum 22 september blijkt dat er 192 aanvragen BL-C zijn verleend met een totaal bedrag aan bankleningen van 78 mln. euro waarvan 54,7 mln. overheidsgarantie. Ondanks de borgstelling verhoogt dit wel de schuldpositie van de bedrijven. Bedrijven die financieel zwaar getroffen zijn door de Coronacrisis, zien hun financiële buffers krimpen. In de meeste sectoren zal er een afname zijn in de investeringsbereidheid. Hierdoor zal het noodzakelijke tempo van modernisering en verduurzaming vertraging oplopen. Voor 2021 verwachten sectoreconomen van de ING voor de agrarische sector een inhaaleffect en een terugkeer naar de gemiddelde groei van circa 1%, ondanks externe druk van onder meer teruglopende consumentenbestedingen, internationale handelsconflicten, brexit en stikstofmaatregelen.¹³

¹³ <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/agrarische-sector.html>

5 Gap-analyse financiering transitie naar duurzame landbouw

5.1 Inleiding

Dit hoofdstuk beschrijft de uitkomsten van de gehouden rondetafelbijeenkomsten. Als gevolg van de beperkingen ten gevolge van maatregelen genomen ter bestrijding van de Covid-19-crisis hebben er slechts 2 sessies plaats kunnen vinden met sectorvertegenwoordigers en boeren, financiers en accountants. De provincies hebben via een toegezonden vragenlijst input geleverd. Zie Bijlage 5 voor de personen en organisaties welke een bijdrage hebben geleverd. De input vanuit de rondetafelbijeenkomsten is aangevuld met verwijzingen naar relevante literatuur. Van beide bronnen is gebruikgemaakt voor de Gap-analyse, een analyse waarbij we de knelpunten/belemmeringen op het gebied van financiering die de transitie naar een duurzame landbouw bemoeilijken en oplossingsrichtingen in kaart brengen.

5.2 Belemmeringen in transitie

Kaders kringlooplandbouw

Vanuit de rondetafelbijeenkomsten kwam naar voren dat 'het in beweging krijgen van de grote groep (type 'gemiddelde landbouwpraktijk' met oog voor de natuur) boeren en tuinders om aanzienlijke verduurzamingsstappen te gaan zetten' een belangrijke opgave is. Daarvoor is het wel belangrijk dat de gewenste duurzaamheidsprestaties worden vastgelegd. Denk hierbij aan een normerend kader, een helder - en geen bewegend - doel waar de ondernemers zich op kunnen richten. In een recent uitgebrachte visie land- en tuinbouw 2030 door de Rabobank wordt bepleit dat de overheid gaat sturen op doelen in plaats van sturen op middelen (Rabobank, 2020). Dat is ook belangrijk voor de financiers om de financieringsvraag goed te kunnen bepalen. Voorbeelden van een normerend kader in de grondgebonden landbouwsectoren zijn de Kringloopwijzer (melkvee) en de biodiversiteitsmonitor. Vanuit LNV wordt in het kader van het realisatieplan Kringloopvisie momenteel gewerkt aan het vaststellen van kritische prestatie indicatoren (KPI's) kringlooplandbouw.

Richtlijnen voor banken

Banken zijn de laatste jaren kritischer bij kredietverlening dan in het verleden. Dit heeft onder meer te maken met Basel III-richtlijnen waaraan banken moeten voldoen. De exploitatie van bedrijven biedt vaak geen of beperkte ruimte voor verhoging van de financieringslasten. De rente is dan wel laag maar banken gebruiken voorzichtigheidshalve een hogere rekenrente bij exploitatieprognoses. Daarbij komt dat de banken de maandelijkse aflossingsbedragen op grondfinanciering hebben verhoogd. Zo bracht ABN AMRO de maximale looptijd bij nieuwe financieringen van landbouwgrond terug van vijftig naar veertig jaar, ofwel een jaarlijkse aflossing van minimaal 2,5% (Berntsen et al., 2019). De verplichte systematiek vanuit de ECB voor banken voor het boekhoudkundig verwerken van financieringen drukt meer dan evenredig op de agrosector-financieringen. De agrosector is anders dan vrijwel alle andere MKB-sectoren in die zin dat er een veel grotere volatiliteit is in financiële opbrengsten, en soms ook in de kosten van jaar tot jaar. Dat maakt het voor financiers moeilijk om een financiering op een kasstroom met een grote mate van waarschijnlijkheid te baseren. Waardoor deze financieringen ondanks de aanwezige zekerheden in de vorm van grond en onroerend goed als 'risicovoller' worden ingeschat.

Vanaf 2023 hebben banken te maken met Basel IV-richtlijnen. Kern van deze nieuwe regelgeving rondom kapitaaleisen is dat banken gestuurd zullen worden om ondernemers nog meer te financieren op basis van rentabiliteit en liquiditeit in plaats van op de waarde (en daarmee onderpand) van activa als grond, gebouwen en installaties. Juist de rentabiliteit en liquiditeitspositie van agrarische ondernemers zijn volatiel (zie ook agrimatie: liquiditeitspositie melkvee, akkerbouw en varkenshouderij). Meer sturen op kasstroom als financieringsruimte kan ervoor zorgen dat er minder investeringsruimte beschikbaar komt voor bedrijfsontwikkeling en verduurzaming waardoor de

toekomstige financierbaarheid van agrarische ondernemers onder druk komt te staan. Het behalen van ecologische doelstellingen zal dan op een andere manier gefaciliteerd moeten worden via (fiscale) stimuleringsregelingen en/of experimenteerruimte (NVB, 2020).

Knelpunten in het verdienmodel

De financiële marges in de primaire sector zijn over het algemeen klein. De kracht van andere schakels in de keten is groot waardoor de positie van de boer in het gedrang komt. Supermarkten spelen een grote rol in het bepalen van de consumentenprijs, maar ook in de prijs die de boeren ontvangen voor hun producten. De consument wil daarnaast vaak de goedkoopste producten. Dit maakt dat het moeilijk is als boer om te concurreren met goedkopere producten die mogelijk minder duurzaam of diervriendelijk zijn. Een ondernemer die in verduurzaming investeert heeft maar heel weinig mogelijkheden om die inspanning via de markt terug te verdienen: een hogere marktprijs voor een duurzamer geproduceerd product, daar zijn maar beperkt mogelijkheden voor en geeft ook onzekerheid. Agrarische ondernemers krijgen vaak een contract voor 3 jaar voor levering van producten gebaseerd op nieuwe concepten. Hiervoor moeten wel de nodige investeringen worden gedaan. De contracttermijn verlengen naar minstens 5-10 jaar zou bevorderlijk zijn voor (het financieren van) investeringen in bijvoorbeeld nieuwe technieken en systemen. Veel ondernemers kiezen voor schaalvergroting en/of intensieve samenwerking om de hogere vaste kosten als gevolg van investeringen terug te verdienen. Andere bedrijven zoeken het juist in een andere bedrijfsopzet door bijvoorbeeld verbreding van activiteiten of om te schakelen naar biologische landbouw. De transitie naar kringlooplandbouw zal, ongeacht het gekozen verduurzamingsspoor, investeringen vergen die het rendement zullen drukken. De boer moet mee in de transities naar bijvoorbeeld natuurinclusieve kringlooplandbouw, maar wordt niet voldoende gecompenseerd voor de investeringen die hij moet doen of voor de risico's die hij moet nemen. De verdien capaciteit van de sector zal hierdoor verder onder druk komen te staan, tenzij er bredere initiatieven tot stand komen in de keten (overheid, boer, bedrijven en burgers) voor een betere balans tussen kosten en verdiensten. De NVB verwacht echter dat de gemiddelde rentabiliteit van agrarische bedrijven op de langere termijn niet zal verbeteren. Internationale concurrentie zal toenemen, terwijl de kostprijs in Nederland relatief hoog blijft (NVB, 2020).

Liquiditeitsprobleem bij omschakeling

Agrarische ondernemers die willen omschakelen naar biologische landbouw krijgen vaak te maken met een liquiditeitsprobleem. Tijdens de omschakeling moeten er eerst kosten worden gemaakt die pas na twee jaar resulteren in extra opbrengsten wanneer de producten biologisch gecertificeerd mogen worden afgezet. Vanuit de regeling Borgstellingskrediet voor de Landbouw (BL) is er vanwege deze omschakeling een mogelijkheid tot borgstelling op omschakelkapitaal. Maar volgens de brancheorganisatie Bionext werkt de regeling niet goed omdat biologische bedrijven grondgebonden zijn. Grond is een goed onderpand c.q. zekerheid voor de bank, waardoor geen verdere borg nodig is. Tenslotte zijn er extra kosten aan verbonden voor de ondernemer (provisie), waardoor ondernemers ook sneller zal kiezen voor de optie zonder deze extra garantie. Overigens is er ook een categorie bedrijven dat wil omschakelen naar biologisch die over onvoldoende eigen grond en daarmee zekerheid beschikken; bijvoorbeeld pachtbedrijven. Voor deze categorie bedrijven kan borgstelling op omschakelkapitaal wel van meerwaarde zijn.

Financierbaarheid innovaties

Voor de transitie naar duurzame landbouw is vaak aanpassing van bijvoorbeeld bedrijfsgebouwen nodig. In de afgelopen (financieel goede) jaren hebben veel boeren geïnvesteerd in gebouwen (bijvoorbeeld in stallen) en dan ontbreken de financiële middelen om op korte termijn een relatief recente stal te vervangen die nog (lang) niet is afgeschreven (nog afgezien van de vraag of ondernemers dat überhaupt willen). Een innovatie die zorgt voor verduurzaming bij een bestaand stalconcept heeft dus waarschijnlijk meer kans van slagen dan een helemaal nieuwe stal. Bovendien wordt de financiering van omschakeling in de landbouw door banken vaak nog als onzeker/risicovol gezien. Vanuit het perspectief van banken is er vaak nog onvoldoende *proof of concept* dat er voldoende rendement te behalen valt. De risico-averse houding van banken komt ook naar voren in een onderzoek van fi-compass naar de financiering van de land- en tuinbouw in Nederland (fi-compass, 2020). Daarnaast vermeldt fi-compass (2020) dat marktconcentratie aan de aanbodzijde ook een rol kan spelen bij de beperkingen voor financiering. In Nederland zijn slechts enkele banken actief in de land- en tuinbouw: Rabobank (83%), ABN AMRO (12%), ING (3%) en Triodos bank in de

biologische landbouw. In het onderzoek van fi-compass wordt het financieringstekort in de agrarische sector ingeschat tussen 73 mln. en 303 mln. euro. Het financieringstekort vloeit voort uit een onvervulde financieringsvraag van economisch levensvatbare landbouwbedrijven. Het financieringstekort betreft voornamelijk kleine tot middelgrote landbouwbedrijven. Het type leningen waarbij het verschil het grootst is, zijn langlopende leningen. Ongeveer 22% van de totale kloof kan worden toegeschreven aan jonge landbouwers.

Bedrijfsopvolging

De belangstelling voor bedrijfsopvolging vanuit volgende generaties is relatief laag, 4 op de 10 ondernemers ouder dan 51 jaar geeft aan een bedrijfsopvolger (www.agrimatie.nl) te hebben. Oorzaken hiervoor zijn de lage rendementen, ontbreken aan maatschappelijk draagvlak en toenemende druk vanuit wet- en regelgeving. Daarnaast gaat bedrijfsovername met hoge kosten gepaard. Toetreding van buiten de sector is hierdoor beperkt. Voor jonge boeren en nieuwkomers die onvoldoende eigen vermogen en onderpand hebben is er sinds 2020 het nieuw opgerichte garantiefonds VVK dat een belangrijke bijdrage kan leveren. De werking en het budget van het instrument moet na enkele jaren van werking worden beoordeeld aldus fi-compass (fi-compass, 2020).

Hoge grondprijzen

Verdere extensivering van bedrijven zorgt voor vraag naar grond terwijl grondprijzen al jaren stijgen (Bijlage 2). Uit een studie van ABN AMRO (2019) blijkt dat de afgelopen tien jaar het inkomen en de toegevoegde waarde achterblijft bij de ontwikkeling van de grondprijs. Dit bemoeilijkt de financierbaarheid van bedrijven en zet ook een rem op schaalvergroting en bedrijfsovernames. Vooral in de melkveehouderij is de kostprijs van veel bedrijven te hoog om grondaankopen te financieren (zie ook agrimatie.nl). Alternatieve financiering, buiten familie en banken om, is beperkt beschikbaar. Er zijn ervaringen met crowdfunding en landcoöperaties maar in omvang zijn deze beperkt. Wel zijn er partijen die grond aankopen en in erfpacht uitgeven. Deze financieringsvorm wordt regelmatig toegepast als bancaire financiering niet mogelijk is (zie ook paragraaf 3.3).

5.3 Oplossingsrichtingen

Verdienvermogen

Om voldoende concurrentiekracht te behouden zal Nederland moeten blijven investeren in verduurzaming en nieuwe verdienmodellen. Zowel hier in Nederland als daarbuiten. Hierbij is het nodig dat er bredere initiatieven tot stand komen in de keten (overheid, boer, bedrijven en burgers) voor een betere balans tussen kosten en verdiensten (NVB, 2020). Om de marktpositie van de boer te versterken kan het verkorten van de keten een stimulans zijn om de marktmacht te verschuiven richting de agrarische ondernemer. Er worden ook pleidooien gehouden om directe beloningsprikkels te stapelen waarbij bijvoorbeeld een melkveehouder èn een cent meer krijgt voor Planet Proof èn nog compensatie vanuit het GLB of andere instellingen en organisaties. In Drenthe gebeurt dat al via het project '[Duurzame Melkveehouderij Drenthe](#)'. Vanuit de biologische sector wordt gewezen op het belang van evenwicht in de markt waarbij een gezonde groei van de biologische productiesector alleen mogelijk is als de afzetmarkt voor biologisch product navenant mee groeit. Daarnaast wordt voorgesteld om als overheid de certificeringskosten voor biologische ondernemers te betalen. De kosten hiervan zijn beperkt, maar de uitstraling richting ondernemer is groot. Nu wordt extra duurzaamheid belast met extra certificeringskosten. Met name bij kleinere bedrijven (kleine tuinders, pluktuinen etc.) zijn de kosten in verhouding hoog en zij sluiten zich nu niet aan bij biologische keurmerken terwijl ze wel de filosofie hanteren. Het kan dus ook helpen om aantal biologische ondernemers en biologische verkoop (eenvoudig) te laten stijgen in Nederland.

De Nederlandse Vereniging van Banken (NVB) - werkgroep agrarische zaken bestaande uit ABN AMRO, ING, Rabobank en Triodos - komt in een notitie over inkomsten en verdienmodel van agrariërs met drie overwegingen waarbij de overheid stimulerend en kader scheppend kan werken (NVB, 2020):

- *Stimuleer een eerlijke prijs*, waarbij alle ketens in de schakel inclusief de banken betrokken zijn. De overheid kan dit stimuleren door de producten in prijs te laten differentiëren op basis van de impact op duurzaamheid, bijvoorbeeld via belasting en/of BTW prikkels met daarin voorwaarden gericht op het realiseren van beleidsdoelen zoals het stikstofdoel van de commissie Remkes en uit de Europese

Green Deal. Duurzame producten worden dan in verhouding goedkoper. Op deze manier wordt het duurzamer produceren en consumeren gestimuleerd, wat voor behoud van een toekomstbestendige sector noodzakelijk is.

- *Stimuleer ondernemerschap en kennisontwikkeling*

De rentabiliteit staat onder druk en kan van jaar tot jaar sterk wisselen. Er zijn kaders en randvoorwaarden in de regelgeving en het inkomen van de agrarische ondernemer nodig om nieuwe verdienmodellen te stimuleren en/of bestaande verdienmodellen door te ontwikkelen richting duurzame voedselproductie en leefomgeving.

- *Stimuleer een gelijk internationaal speelveld*

De Nederlandse land- en tuinbouw produceert op een hoog niveau voor wat betreft duurzaamheid en efficiëntie vergeleken met onze omringende landen. De Nederlandse land- en tuinbouw doet dit voor haar achterland. Een gelijk speelveld is internationaal nodig voor een gelijk concurrentieveld waardoor geïnvesteerd kan worden in innovatie en een duurzame en eerlijke voedselproductie en leefomgeving.

Garantie op terugval kasstroom

Een oplossing voor het ondervangen van de teruggang in de kasstroom c.q. bedrijfswinst door investeringen/innovaties in verduurzaming is een 'garantie voor de dip in de liquiditeit'. Er is behoefte aan een financiële regeling (fonds) voor de boeren, op wie de risico's van de transitie en innovaties kunnen worden afgewenteld. Er is behoefte aan een overbruggingskrediet met garanties voor ondernemers die transitierisico's durven te nemen. Dit moet een trefwoord worden voor de instrumenten die de overheid met partijen gaat ontwikkelen om financieringen voor transitie beter mogelijk te maken. Het instrument garantstelling kent een lange historie. De beleidstheorie laat zien dat er redenen zijn voor de overheid om op de markt voor agrarische kredietverlening corrigerend op te treden. In de kern gezonde bedrijven krijgen van banken onvoldoende krediet. Door de garantstelling worden maatschappelijke doelen gediend waaronder investeringen in vernieuwing en verduurzaming van de agrarische sector (Meurs et al., 2019). Ook de analyse uitgevoerd door fi-compass (2020) verwijst naar een aantal bestaande overheidsinitiatieven welke steun bieden aan boeren, waaronder de BL, de BL Plus-regeling en de Groenfondsregeling, hoewel de deelname van sommige laag is. Zij komen ook met de aanbeveling om de werking en omstandigheden van de beschikbare BL Plus-regeling/innovaties, die bijna niet wordt gebruikt, opnieuw te beoordelen om mogelijke verbeteringen te verifiëren. Uit analyses die door fi-compass zijn uitgevoerd, blijkt dat er nog steeds enkele beperkingen zijn in de toegang tot financiering in de sector die verdere beleidsinitiatieven zouden kunnen rechtvaardigen. Jonge landbouwers en nieuwkomers, evenals gevestigde landbouwers, met innovatieve ideeën maar met onvoldoende eigen vermogen, zouden ook kunnen profiteren van een proefinstrument voor eigen vermogen of quasi-eigen vermogen, aangezien oplossingen voor garantie en risicodeling niet voldoende zijn om de terughoudendheid van banken te overwinnen om aan deze innovatieve segmenten te lenen (fi-compass, 2020). Alle nieuwe beleidsmaatregelen moeten in ieder geval in synergie opereren met de bestaande instrumenten om dubbel werk te voorkomen. Naast garantstelling kan er ook aan andere instrumenten gedacht worden om de dip in liquiditeit op te vangen zoals een vorm van verzekeren of inzet van fiscale instrumenten. Bijvoorbeeld fiscaal reserveren door ondernemers om zodoende risico's af te dekken en de weerbaarheid van bedrijven te vergroten.

Net als bij 'normaal ondernemen' zijn er tijdens de transitie grote verschillen tussen ondernemingen. Er zullen bedrijven zijn die dat heel goed doen en nauwelijks een liquiditeitssterugval zullen laten zien, terwijl anderen omvallen. Dit is onderdeel van het ondernemen zijn en hoort er onvermijdelijk ook bij.

Metten is weten

Beschikbaarheid van kengetallen voor kleine sectoren en innovaties is ook relevant in de toekomstige financiering van de transitie naar kringlooplandbouw. Metten is weten! Banken investeren vooral als ze weten wat ze te wachten staat. Voor biologische melkveehouderij en akkerbouw is dat wel het geval. Veel bedrijven maakten de omschakeling waardoor er betrouwbare gegevens zijn om mee te rekenen. Voor kleinere sectoren en voor nieuwe ontwikkelingen is dat lastiger: er zijn meer onzekerheden, waardoor de bank niet snel wil instappen. Een mogelijkheid binnen de biologische sector die verkend zou kunnen worden is het regeneratieve money centre van Triodos bank dat recent juist voor dit soort situaties in het leven geroepen is.

Groenfinanciering uitbreiden

Om financiering ondanks de lage rendementen in de sector betaalbaar te houden zou in de agrosector veel meer via groenfondsen en regeling groenprojecten gefinancierd kunnen worden. De uitgesproken wens door financieel experts is dat een bedrijf dat duurzaam omschakelt de hele al bestaande financiering op dat moment alsnog onder groenfinanciering zou kunnen brengen. Hierbij moet worden vermeld dat overheidsbijdragen (dat is het geval bij groenfinanciering, die is immers gunstig vanwege een fiscaal voordeel) aan herfinanciering en versneld afschrijven van duurzame productiemiddelen vanuit staatssteunregels uitgesloten worden.

Grondmobiliteit en bodemindex

Ten aanzien van de beschikbaarheid van grond zou volgens de NVB de overheid een sturende rol op zich kunnen nemen bij grondaankopen en uitgifte om zo een gewenste milieu impact sneller te kunnen realiseren. Er is dus een stimulans nodig om nieuwe ondernemers aan te trekken. Schaalvergroting alleen lijkt niet de oplossing. Gunstige fiscale maatregelen, zoals bijvoorbeeld het verlagen van de overdrachtsbelasting en ontwikkelen van ondersteunend instrumentarium dat leidt tot of een betere prijs voor het product of lagere kosten kunnen dit ondervangen (NVB, 2020).

Op lokaal niveau zijn er private grondfondsen actief in de vorm van bijvoorbeeld een coöperatie. Het doel van de coöperatie is om land te kopen voor de boerderij waaraan ze verbonden is. Een grondfonds, vaak een coöperatie, geeft certificaten uit ter hoogte van een zelf te bepalen bedrag. Het Nationaal Groenfonds kan als 'voorfinancier' optreden door een aantal certificaten te kopen onder de voorwaarde dat de ondernemer binnen drie jaar de overige financiers aangetrokken heeft. Door toetreden van private investeerders en bijvoorbeeld uitgifte van grond in erfpacht zullen exploitatie en eigendom van grond en bedrijfsmiddelen daardoor in toenemende mate van elkaar worden gescheiden.

Ook is er veel vraag vanuit agrarische ondernemers naar een actievere rol van de provincie in het grondbeleid. Kringlooplandbouw en recente plannen van het nieuwe mestbeleid vraagt meer grond. Echter, de gronddruk is hoog en veel stoppende boeren verkopen aan de hoogste bidder (vaak ook speculanten). De provincie Gelderland geeft aan dat ze een aankooptitel voor natuurinclusieve kringlooplandbouw zou moeten krijgen, naast de aankooptitel die de provincie al heeft voor natuuraankopen. Tot nu toe heeft de provincie Gelderland een budget van 15 mln. euro voor een 'grondpot' voor vrijwillige kavelruil.

ASR constateert dat duurzaam bodembeheer nodig is. Zij zijn bezig om via de 'Open Bodem Index' een systematiek te ontwikkelen om aan beter bodembeheer een lagere pacht prijs te verbinden en daarmee een klein stukje 'lucht' geven in de exploitatie voor verduurzaming.

Duurzaamheidsbeloning

Het klimaatbeleid zou aanknopingspunten moeten bieden voor een 'duurzaamheidsgrant' voor agrarische bedrijven die helpen de CO₂-uitstoot fors te beperken, zelfs CO₂ vast te leggen. Dit kan onderdeel zijn van een punten/beloningssystematiek waarbij hoe meer punten hoe groter de financieringssom dan wel een lagere rente. Belangrijk hierbij is dat er wel een goed meetinstrument is en toezicht daarop.

De Nederlandse banken zijn aangesloten bij [PCAF](#). Op dit moment is dit nog een vrijwillig initiatief om de carbon footprint van beleggingen en leningen te meten. Beleggingen loopt hierbij voorop. Het ziet er naar uit dat dit, vanuit EU-wetgeving, op korte termijn verplicht gaat worden. De financiële status van een onderneming is nog steeds leidend voor kredietverstrekking, maar steeds vaker speelt robuustheid van de onderneming en rol. Hierin wordt dus ook gekeken of de lening toekomstbestendig is.

Banken hanteren verduurzaming al als een factor die van belang is bij het classificeren van een onderneming/ondernemer voor een nieuwe financiering. Sinds juli 2019 screent de Rabobank alle bedrijven, dus ook agrarische, op duurzaamheid en deelt ze in op vier niveaus: A. koplopers; B. middenmoot; C. achterblijvers en D. onacceptabele bedrijven. Categorie A en B (circa 85% van de bedrijven) krijgen zonder meer geld voor spronginvesteringen en aan categorie D wordt sowieso geen krediet meer verstrekt. Duurzaamheidseisen zijn continu in beweging en zodoende bewegen ook de

criteria voor de diverse categorieën. Bedrijven in categorie C worden gestimuleerd om duurzame aanpassingen te treffen zodat ze in categorie A of B terechtkomen. Toegang tot goedkopere financiering is een prikkel voor ondernemers. Duurzaamheidseisen zijn voorsnog geen verplichting maar enkel een managementtool (GFactueel, 2019). ABN AMRO heeft in het kredietverleningsproces de 'Sustainability Risk Policy for Lending' geïmplementeerd. De Sustainability Risk Policy for Lending omschrijft het proces waarmee het duurzaamheidsrisico van kredietaanvragen wordt beoordeeld en – afhankelijk van het risiconiveau (low, medium, of high) – het duurzaamheidsbeleid van ABN AMRO wordt toegepast via sectorspecifieke vragenlijsten. Per sector gelden er andere duurzaamheidsstandaarden en aandachtsgebieden.

Fiscale stimulering, experimenteerruimte en niet bancaire financiering

De NVB concludeert dat meer sturen op kasstroom, door Bazel IV-richtlijnen per 2023 waar banken mee te maken krijgen, als financieringscriterium ervoor kan zorgen dat er minder investeringsruimte beschikbaar komt voor bedrijfsontwikkeling en verduurzaming. Het behalen van ecologische doelstellingen zal dan op een andere manier gefaciliteerd moeten worden via (fiscale) stimuleringsregelingen, belasting en/of btw-prikkels en/of experimenteerruimte (NVB, 2020).

ABN AMRO verwacht dat private investeerders een rol van betekenis blijven spelen zolang de omstandigheden op de rentemarkt niet substantieel veranderen. Daarnaast zullen boeren die stoppen hun grond langer vasthouden en verpachten aan collega's. Dit is een vorm van grondgebruik en alternatieve financiering die vertrouwd is en prima kan werken voor zowel eigenaar als gebruiker. Voordeel is dat de stakende agrariër gebruik kan blijven maken van de fiscale voordelen van ondernemerschap en de pachter geen investeringen hoeft te doen (Berntsen et al., 2019).

Uit een PBL-rapport 'Natuurinclusieve landbouw: wat beweegt boeren?' van Douma et al., 2020 blijkt dat een combinatie van financiële prikkels het beste is om agrarische ondernemers te stimuleren om te investeren. Uit de resultaten blijkt dat de combinatie van rentekortingen, vergoedingen en meerprijzen die momenteel door banken, ketenactoren en overheid worden overwogen substantieel kan bijdragen aan de bereidheid van boeren om te investeren in natuurinclusieve landbouw. Een belangrijke uitkomst is dat de verschillende financiële prikkels vooral effect hebben op boeren die al in natuurinclusieve landbouw hebben geïnvesteerd. Ook zijn er verschillen tussen akkerbouw- en melkveebedrijven: zo is het verwachte effect van rentekortingen bij melkveehouders aanzienlijk, terwijl voor akkerbouwers alleen een extra vergoeding uit het GLB werkt. Hoe een dergelijke combinatie het beste georganiseerd kan worden is een open vraag. Dit zou wellicht kunnen worden gekoppeld aan een gebiedsgerichte benadering, waarin binnen bepaalde gebieden boeren naast een GLB-vergoeding tevens aanspraak kunnen maken op een rentekorting en wellicht ook een meerprijs.

In een recente studie van Hoes et al. (2020) getiteld *Toekomstige voedselproductie. Een portret van pionierende boeren die bijdragen aan kringlooplandbouw in Nederland* is ook een reflectie op financiering en verdienvermogen opgenomen. Hierin wordt geconstateerd dat de overheid het opstarten en realiseren van innovatieve kringlooplandbouwbedrijven kan stimuleren door gunstige leningen aan dergelijke ondernemers te faciliteren via garantstelling, fiscale regelingen en subsidies. Daarbij kan ook rekening gehouden worden met bedrijfsvormen die pas na een aantal jaar renderen, zoals cranberry teelt en voedselbossen. Uitstellen van het innen van rente kan dan een uitkomst bieden. Ook garantstelling voor pioniers die eigen geld investeren zodat risico's gedeeld worden zijn een optie. Banken geven minder snel leningen aan vernieuwende boerenbedrijven omdat innovatieve bedrijven meer onzekerheden, en daardoor risico's, met zich meebrengen. En het aangaan van een durfkapitaal lening is weinig reëel in de landbouwsector vanwege de relatief lage rendementen ten opzichte van andere sectoren zoals ICT en farmacie. Het is voor de maatschappij een gemiste kans als innovatieve kringlooplandbouwbedrijven niet van de grond komen omdat de financiering niet lukt. Overheidsingrijpen om deze barrière weg te halen is nodig om de innovatiekracht van de Nederlandse landbouw ruimte te geven en uiteindelijk de maatschappelijke waarde van kringlooplandbouw waar te maken. Bestaande overheidsinstrumenten die hierbij aansluiten zijn het borgstellingskrediet voor de landbouw en de groene investeringsinstelling Nationaal Groenfonds. Naast overheidsstimulering zijn ook andere publiek-private financieringsvormen denkbaar.

5.4 Bevindingen

Banken zijn de laatste jaren kritischer bij kredietverlening dan in het verleden. Dit heeft onder meer te maken met Basel III-richtlijnen waaraan banken moeten voldoen. Vanaf 2023 hebben banken te maken met Basel IV-richtlijnen. Kern van deze nieuwe regelgeving rondom kapitaaleisen is dat banken gestuurd zullen worden om ondernemers nog meer te financieren op basis van rentabiliteit en liquiditeit in plaats van op de waarde (en daarmee onderpand) van activa als grond, gebouwen en installaties. Juist de rentabiliteit en liquiditeitspositie van agrarische ondernemers zijn volatiel.

Transitie naar duurzame landbouw vergt vaak aanpassingen in bijvoorbeeld bedrijfsgebouwen of extensivering van de bedrijfsvoering waar hoge investeringen voor nodig zijn (met extra afschrijvingen van eerdere investeringen). Als rendementen van de nieuwe concepten nog niet voldoende bewezen zijn, wordt financiering van deze vernieuwing door banken vaak als risicovol gezien. Een financiële regeling (fonds) voor boeren, waar de risico's van de transitie en innovaties kunnen worden afgewenteld of overbruggingskredieten zou welkom zijn.

Boeren hebben weinig marktmacht. Prijzen worden voornamelijk gezet onder invloed van de retail. Een groot segment van consumenten willen de goedkoopste producten. Dit maakt dat het moeilijk is om als boer kostenprijsverhoging als gevolg van investeringen in duurzaamheid of diervriendelijkheid middels hogere afzetprijzen terug te verdienen. Om de marktpositie van de boer te versterken kan het verkorten van de keten een stimulans zijn om de marktmacht te verschuiven richting de agrarische ondernemer.

Contracten voor de afzet van nieuwe producten lopen meestal maar een gering aantal jaren. Dit terwijl innoverende ondernemers die grote investeringen doen voor een langere periode zekerheid over de afzet van hun product zouden willen. Contracttermijnen van 5 à 10 jaar komen hieraan beter tegemoet voor (het financieren van) investeringen in bijvoorbeeld nieuwe technieken en systemen. De NVB komt in een notitie over inkomsten en het verdienmodel van agrarische ondernemers tot de aanbevelingen richting de overheid: 'stimuleer een eerlijke prijs, stimuleer ondernemerschap en stimuleer een gelijk internationaal speelveld' (NVB, 2020).

Tijdens de omschakelperiode van gangbare naar biologische landbouw worden extra kosten gemaakt zonder dat er extra opbrengsten tegenover staan in de vorm van een hogere prijs. Vanuit de regeling Borgstellingskrediet voor de Landbouw (BL) is er een mogelijkheid tot borgstelling op omschakelkapitaal. Door de grondgebondenheid van biologische bedrijven waarbij bedrijven met grond in eigendom over voldoende zekerheden beschikken werkt deze regeling niet volgens Bionext. Overigens is er ook een categorie bedrijven dat wil omschakelen naar biologisch die over onvoldoende eigen grond en daarmee zekerheid beschikken; bijvoorbeeld pachtbedrijven. Voor deze categorie bedrijven kan borgstelling op omschakelkapitaal wel van meerwaarde zijn.

Het klimaatbeleid zou aanknopingspunten moeten bieden voor een 'duurzaamheidsgrant' voor agrarische bedrijven die helpen de CO₂-uitstoot fors te beperken, zelfs CO₂ vast te leggen. Dit kan onderdeel zijn van een punten/beloningssystematiek waarbij hoe meer punten hoe groter de financieringssom dan wel een lagere rente. Banken hanteren verduurzaming al als een factor die van belang is bij het classificeren van een onderneming/ondernemer voor een nieuwe financiering.

Door de deelnemers aan de rondetafelgesprekken (onder meer banken, accountants, boeren en sectorvertegenwoordigers, provincies en onderzoekers) wordt geconcludeerd dat er naar de transitie die er aan komt richting kringlooplandbouw behoefte bestaat aan extra financiële ondersteuning vanuit de overheid.

6 Aanbevelingen

Op basis van de bevindingen in dit rapport (zie paragrafen 3.4, 4.4 en 5.4) kunnen we concluderen dat er in de transitie naar duurzame landbouw extra financiële ondersteuning vanuit de overheid is gewenst om 'de grote groep' van boeren en tuinders in beweging te krijgen om aanzienlijke verduurzamingsstappen te gaan zetten. In de omschakeling naar kringlooplandbouw kan een 'dip in de kasstroom' van het bedrijf ontstaan na noodzakelijke investeringen in extensivering en duurzame productiemiddelen waarbij extra financiële publieke ondersteuning nodig zal zijn ondanks een sterke eigen vermogenspositie.

Ondersteuning kan plaatsvinden op diverse gebieden: financiering, (fiscale) regelingen en verbeteren grondmobiliteit. Bij voorkeur in samenhang met elkaar conform de conclusie van het PBL-rapport *Natuurinclusieve landbouw: wat beweegt boeren?* uit 2020.

Financiering

De intrede van Basel IV-richtlijnen vanaf 2023 betekent financiering in toenemende mate op basis van rentabiliteit en liquiditeit zal plaatsvinden in plaats van op vermogen. Blijvende aandacht voor verdienvermogen van de boer en tuinder in de transitie naar kringlooplandbouw is noodzakelijk. In deze transitie is behoefte aan een consistent langetermijnbeleid. Stimuleer als overheid samen met alle ketenpartners inclusief financiële instellingen een eerlijke prijs aldus de NVB in een recente notitie aan de Tweede Kamer (2020).

Stapelen van verschillende financieringsbronnen is van belang om als ondernemer risico's te kunnen spreiden. Bancaire financiering blijft belangrijk. Rentekorting voor duurzame investeringen zo mogelijk in combinatie met private financiering kan financieringslasten verlagen.

De overheid zou de mogelijkheid dienen te bieden om het instrument garantstelling ook in te zetten bij grondgebonden bedrijven. Hierdoor kan extensivering en het doorvoeren van innovaties worden ondersteund.

Het omschakelfonds kan een belangrijke rol spelen om transitie naar kringlooplandbouw mogelijk te maken.

(Fiscale) regelingen

Het brede scala aan fiscale regelingen (onder meer MIA/Vamil/EIA) en subsidies op landelijk en regionaal niveau moeten zo goed mogelijk op elkaar worden afgestemd om de agrarische ondernemers zo goed mogelijk van dienst te zijn. Bij een gebiedsgerichte benadering kan er ook gekeken worden welke mogelijkheden er zijn om een koppeling te maken met beschikbare GLB-vergoedingen.

Dit geldt ook voor de rol van de regeling groenprojecten en van het Nationaal Groenfonds in combinatie met bijvoorbeeld provincies (zie recente initiatief samen met de provincie Noord-Brabant).

Grondmobiliteit

Ten aanzien van de beschikbaarheid van grond zou volgens de NVB de overheid een sturende rol op zich kunnen nemen bij grondaankopen en uitgifte om zo een gewenste milieu-impact sneller te kunnen realiseren. Gezien het gebiedsgerichte karakter is de betrokkenheid vanuit provincies wenselijk. Hierbij ook oog voor eventuele provincie overstijgende samenwerking; bijvoorbeeld voor verkaveling. Zeker bij de grotere projecten geeft dat procedurele voordelen (Venema et al., 2019). Tevens verdient het aanbeveling om private initiatieven met betrekking tot grondfondsen en bijvoorbeeld het initiatief van ASR om via de 'Open Bodem Index' een systematiek te ontwikkelen om aan beter bodembeheer een lagere pachtprijs te verbinden te stimuleren.

Literatuur en websites

- Berntsen, P., J. de Ruyter en N. Menkveld (2019). Grond om te boeren. ABN AMRO, Amsterdam.
- Bouma, J. et al. (2020). *Natuurinclusieve landbouw: wat beweegt boeren? Het effect van financiële prikkels en gedragsfactoren op de investeringsbereidheid van agrariërs*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- CBS (2019). Financieringsmonitor 2019. Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag.
- CBS (2020). Landbouw, Financiële gegevens landbouwbedrijven. Centraal Bureau voor de Statistiek, Den Haag.
- Drion, S., M. van Boxtel, M. Vijn en H. van der Meulen (2020). Financiering voor duurzame landbouwbedrijven. Wageningen University & Research, Wageningen.
- Drion, S. (2018). Financing future farming; AN EXPLORATION OF ALTERNATIVE FINANCING CONSTRUCTIONS TO ENHANCE SUSTAINABILITY AT FARM LEVEL. Msc thesis.
- Fi-compass (2020). *Financial needs in the agriculture and agri-food sectors in The Netherlands*. Study report, 75 pages.
- GFactueel (2019). <https://www.gfactueel.nl>. Rabo: duurzaam telen wordt criterium bij financiering. 22 oktober 2019.
- Hoes, Anne-Charlotte, Monique Slegers, Carlijn Savelkous, Alfons Beldman, Dora Lakner en Linda Puister-Jansen (2020). *Toekomstige voedselproductie. Een portret van pionierende boeren die bijdragen aan kringlooplandbouw in Nederland*, Wageningen Economic Research, Report 2020-019.
- Horne, van, Peter, Harold van der Meulen en Arjan Wisman (2017). *Indicatie economische gevolgen fipronilaffaire voor de pluimveesector*. Nota 2017-103. Wageningen Economic Research, Den Haag.
- ING (2020). <https://www.ing.nl/zakelijk/kennis-over-de-economie/uw-sector/outlook/agrarische-sector.html>
- Meer, R.W. van der, L. Ge en H.B. van der Veen (2019). Sample for the Dutch FADN 2016. Rapport 2019-020. Wageningen Economic Research, Den Haag.
- Meurs, Elvira, Bart Witmond, Gert-Jan Wilbers, Harold van der Meulen, Marcel van Asseldonk, Dominique van Wonderen en Haki Pamuk, (2019). *Beleidsevaluatie Garantstelling Landbouw*. Ecorys, Rotterdam.
- Meulen, H.A.B. van der, J.H. Wisman, J.H. Jager, G.D. Jukema en R.W. van der Meer (2020). *Investeringsniveau duurzame productiemiddelen; Duurzaamheidsindicator (DP01) in de Rijksbegroting 2021*. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2020-103.
- Meulen, Harold van der en Marcel van Asseldonk (2020). *Liquiditeit van sierteelt- en akkerbouwbedrijven in het begin van de coronacrisis: eerste kwartaal 2020*. Factsheet 2020-039g. Wageningen Economic Research, Den Haag.
- Meulen, H.A.B. van der, J.H. Wisman, J.H. Jager, G.D. Jukema en R.W. van der Meer, (2019). *Investeringsniveau duurzame productiemiddelen; Duurzaamheidsindicator (DP01) in de Rijksbegroting 2020*. Wageningen, Wageningen Economic Research, Rapport 2019-116.
- Meulen, H.A.B. van der (2014). *Alternatieve financieringsvormen in de land- en tuinbouw*. Verschenen als katern in Landbouw-Economisch Bericht 2014, Berkhout, P., H. Silvis en I. Terluin (red.), LEI-rapport 2014-013.
- Ministerie van LNV (2020). Kamerbrief: Betreft Voortgang stikstofproblematiek: structurele aanpak, 24 april 2020.
- NVB (2020). *Inkomsten en verdienmodel van agrariërs*. Opgesteld voor de Tweede Kamer Vaste Kamercommissie LNV.
- Nieuwe Oogst (2019). 15 augustus 2019.
- Rabobank (2020). Toekomstbestendige land- en tuinbouw in 2030.
- Regiebureau POP (2020). Persoonlijk verstrekte data uit het systeem.
- RVO (2020). Persoonlijk verstrekte data uit het systeem.
- RVO (2018). Gebruik subsidie- en fiscale instrumenten RVO.nl in de S&Z-agrosectoren in 2017. Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, oktober 2018.

-
- RVO (2019). Gebruik subsidie- en fiscale instrumenten RVO.nl in de S&Z-agrosectoren in 2018. Rijksdienst voor Ondernemend Nederland, oktober 2019.
- Venema, Gabe, Harold van der Meulen, Ruud van der Meer, Petra Berkhout, Rob Stokkers, Nico Bondt, en Piet Rijk (2019). *Tussenevaluatie POP3-maatregelen cluster Concurrentiekracht*. Rapport 2019-065. Wageningen Economic Research, Den Haag.
- Veen, H.B. van der, I. Bezlepkina, P. de Hek, R. van der Meer and H.C.J. Vrolijk (2012). *Sample of Dutch FADN 2009-2010; Design principles and quality of the sample of agricultural and horticultural holdings*. Report 2012-061. LEI, Den Haag.
- Witmond, Bart, Elvira Meurs en Thijs Flikken (2019). *Hoofdlijnen tussentijdse evaluaties POP3*. Ecorys, Rotterdam.

Bijlage 1 Ontwikkeling bedrijfsomvang, inkomen en betaalde rentekosten

	Akkerbouw					Melkveehouderij				
	2001	2006	2011	2016	2018	2001	2006	2011	2016	2018
Cultuurgrond (ha)	51	59	68	61	63	38	45	49	55	57
Areaal eigendom kadastraal (ha)	27	40	49	47	47	26	30	33	37	40
Inkomen uit bedrijf / oaje ¹⁴ (euro)	47.500	70.000	30.800	42.500	76.600	37.100	38.200	39.100	15.200	37.500
Aandeel betaalde rente in betaalde kosten (%)	12	12	12	10	8	16	16	13	11	9

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

	Glastuinbouw					Fruittel				
	2001	2006	2011	2016	2018	2001	2006	2011	2016	2018
Cultuurgrond (ha)	2	3	4	4	5	15	14	14	14	15
Areaal eigendom kadastraal (ha)	3	3	5	5	5	11	12	11	12	13
Inkomen uit bedrijf / oaje (euro)	39,500	42,800	17,300	225,700	160,000	39,600	33,200	12,000	44,400	23,700
Aandeel betaalde rente in betaalde kosten (%)	5	5	6	3	2	11	6	6	5	4

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

	Bloembollenteelt				
	2001	2006	2011	2016	2018
Cultuurgrond (ha)	18	25	31	41	42
Areaal eigendom kadastraal (ha)	10	9	17	21	23
Inkomen uit bedrijf / oaje (euro)	52,200	61,900	60,800	136,300	118,500
Aandeel betaalde rente in betaalde kosten (%)	10	9	8	5	4

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

	Boomkwekerij			Vollegroondsgroenten		
	2011	2016	2018	2011	2016	2018
Cultuurgrond (ha)	7	7	11	42	26	22
Areaal eigendom kadastraal (ha)	6	5	6	11	13	12
Inkomen uit bedrijf / oaje (euro)	62.500	54.900	75.700	2.100	75.000	79.200
Aandeel betaalde rente in betaalde kosten (%)	5	4	2	5	4	3

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

¹⁴ Oaje = onbetaalde arbeidsjaareenheid.

	Leghennenhoudery					Vleeskuikenshoudery				
	2001	2006	2011	2016	2018	2001	2006	2011	2016	2018
Inkomen uit bedrijf / oaje (euro)	34.800	300	-85.200	58.300	81.200	57.100	15.400	41.900	125.000	113.200
Aandeel betaalde rente in betaalde kosten (%)	6	6	6	5	4	5	3	3	2	2

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

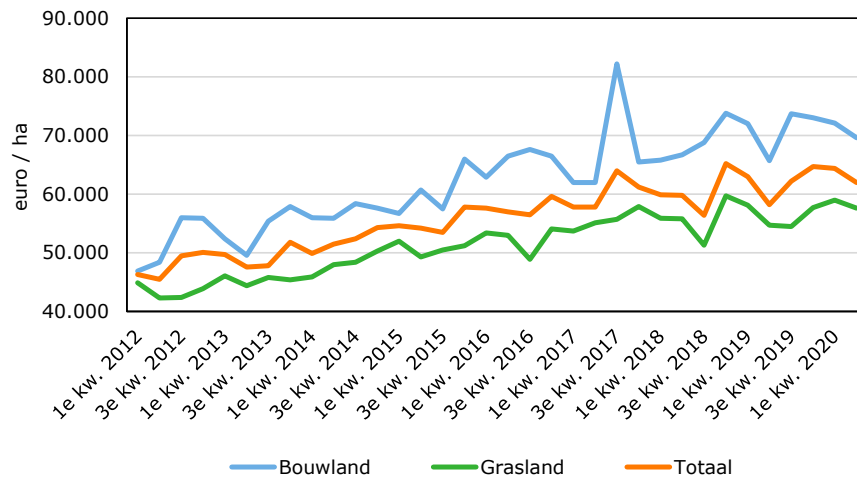
	Varkenshoudery				
	2001	2006	2011	2016	2018
Inkomen uit bedrijf / oaje (euro)	15.700	57.000	1.900	125.800	-4.400
Aandeel betaalde rente in betaalde kosten (%)	8	6	6	4	3

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

	Melkvee biologisch					Biologische gewassen				
	2001	2006	2011	2016	2018	2001	2006	2011	2016	2018
Cultuurgrond (ha)	46	57	61	75	84	43	47	48	43	54
Areaal eigendom kadastraal (ha)	29	29	33	40	40	15	33	24	26	42
Inkomen uit bedrijf / oaje (euro)	37,300	47,500	27,800	57,200	36,000	29,800	69,300	15,100	57,300	91,600
Aandeel betaalde rente in betaalde kosten (%)	12	14	11	10	8	6	12	7	5	7

Bron: Bedrijveninformatienet Wageningen Economic Research.

Bijlage 2 Ontwikkeling grondprijs per kwartaal, 2012-2020

Figuur B2.2 Prijs van onverpacht agrarisch land (Nederland)

Bron: Kadaster, RVO.nl en Wageningen Economic Research.

Bijlage 3 Rendement eigen vermogen

Het rendement op eigen vermogen kan op meerder manieren worden uitgedrukt. Inkomen met al dan niet herwaardering of al dan niet kosten voor eigen arbeid gedeeld door het gemiddelde eigen vermogen gedurende een jaar gecorrigeerd voor belastinglatentie.

Als het inkomen wordt gerelateerd aan het vermogen dan is het rendement 3 à 4% in de land- en tuinbouw, met grote variaties in jaren en verschillen tussen sectoren (tabel B3.1).

Tabel B3.1 Rendement eigen vermogen (inkomen/vermogen)

	2001	2006	2011	2016	2018
Akkerbouw	5,3	5,7	1,3	1,6	2,7
Melkveehouderij	3,4	3,1	3,0	1,2	2,2
Glastuinbouw	10,7	7,4	2,9	26,0	14,2
Varkenshouderij	2,0	7,8	0,2	13,5	-0,3
Leghennenshouderij	7,3	-0,3	-10,9	7,0	6,3
Vleeskuikenshouderij	12,7	1,8	4,1	8,8	6,1
Fruitteelt	10,3	5,3	1,7	5,2	2,4
Bloembollenteelt	5,5	8,2	5,1	9,4	6,9
Boomkwekerij			13,0	11,1	13,0
Vollegrondsgroenten			0,4	11,4	11,3

Bron: Bedrijveninformatienet, Wageningen Economic Research.

In Tabel B3.2 is herwaardering van grond en berekende arbeid wel meegenomen in de rendementsberekening. Herwaardering voor grond kan ook negatief zijn, bijvoorbeeld in 2011. Over alle jaren en sectoren heen ligt het rendement lager dan in Tabel B3.1.

Tabel B3.2 Rendement eigen vermogen ((inkomen + herwaardering grond – berekende arbeid) / vermogen)

	2001	2006	2011	2016	2018
Akkerbouw	0,3	0,7	-7,7	6,2	4,5
Melkveehouderij	-1,1	0,6	-2,1	0,7	1,3
Glastuinbouw	-2,1	-0,5	-15,5	19,2	9,0
Varkenshouderij	-5,6	1,6	-9,2	8,7	-4,7
Leghennenshouderij	-2,9	-10,0	-19,3	0,5	2,6
Vleeskuikenshouderij	2,2	-5,5	-4,0	5,7	3,5
Fruitteelt	-1,7	-3,7	-10,3	1,6	-1,8
Bloembollenteelt	3,4	1,1	-0,6	5,8	3,2
Boomkwekerij			-1,0	-1,0	5,9
Vollegrondsgroenten			-11,9	5,1	5,9

Bron: Bedrijveninformatienet, Wageningen Economic Research.

Als wel de berekende kosten voor arbeid worden meegenomen, maar niet de herwaardering van grond, daalt het rendement in de meeste jaren nog verder.

Tabel B3.3 Rendement eigen vermogen ((inkomen – berekende arbeid)/vermogen)

	2001	2006	2011	2016	2018
Akkerbouw	0,3	1,8	-0,9	-0,4	0,7
Melkveehouderij	-1,4	-1,5	-1,4	-3,6	-1,5
Glastuinbouw	-2,9	-2,1	-6,7	19,0	8,6
Varkenshouderij	-5,6	0,7	-6,8	7,2	-5,6
Leghennenshouderij	-2,7	-11,0	-18,0	0,3	1,6
Vleeskuikenshouderij	2,2	-5,3	-1,2	4,9	3,0
Fruitteelt	-1,4	-2,9	-5,9	-1,2	-3,5
Bloembollenteelt	0,5	1,4	0,6	5,4	3,4
Boomkwekerij			0,6	-1,3	1,5
Vollegrondsgroenten			-10,0	2,8	2,7

Bron: Bedrijveninformatienet, Wageningen Economic Research.

Bijlage 4 Langlopende schulden

Langlopende schulden bestaan uit leningen van de bank, familieleningen en overige leningen.

Tabel B4.1 Aandeel bedrijven (%) zonder langlopende schulden per einde balansdatum
31 december 2018

Akkerbouw	8
Melkveehouderij	3
Glastuinbouw	10
Varkenshouderij	13
Leghennenshouderij	2
Vleeskuikenshouderij	0
Fruitteelt	19
Bloembollenteelt	16
Boomkwekerij	15
Vollegrondsgroenten	10
Totaal land- en tuinbouw	7

Bron: Bedrijveninformatienet, Wageningen Economic Research.

Bijlage 5 Deelnemers rondetafelbijeenkomsten 'duurzame agrofinanciering'

- Herman Nieuwe Weme (Landbouwbedrijf Nieuwe Weme Weerselo)
- Eric Thielen (Lamberdina's hoeve)
- Dik Kruijthoff (Novifarm)
- Harm Wiegersma (NVM)
- Sietse Draaijer (NAJK)
- Joop van de Wiel (NAV)
- Roel van Buuren (boerderij Landlust)
- Jan de Ruyter (ABN-AMRO)
- Hans Koehorst (LTO)
- Ralph Scholtz (Nationaal Groenfonds)
- Cor Hendriks (Rabobank)
- Dijan Bruins (Countus)
- Miriam van Bree (Bionext)
- Arieen Westeneng (Alfa accountants en adviseurs)
- Dick van den Oever (ASR)
- Erik van Gorp (ABAB accountants en adviseurs)

Provincies: contactpersonen

- Provincie Groningen: Nienke de Jong
- Provincie Friesland: Mark Stuijt
- Provincie Drenthe: Dirk Jan Immenga
- Provincie Overijssel: Jos van Leussen
- Provincie Flevoland: Marten Nijhuis
- Provincie Gelderland: Leo Blanken
- Provincie Utrecht: Jan Vink
- Provincie Noord-Holland: Susan Albers
- Provincie Zuid-Holland: Jasper Dijkema
- Provincie Zeeland: Jos Strobbe
- Provincie Noord-Brabant: -
- Provincie Limburg: Annemiek Canjels

Wageningen Economic Research
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
T 070 335 83 30
E communications.ssg@wur.nl
www.wur.nl/economic-research

Wageningen Economic Research
RAPPORT
2020-097

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.500 medewerkers (5.500 fte) en 12.500 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

To explore
the potential
of nature to
improve the
quality of life

Wageningen Economic Research
Postbus 29703
2502 LS Den Haag
T 070 335 83 30
E communications.ssg@wur.nl
www.wur.nl/economic-research

Rapport 2020-097
ISBN 978-94-6395-566-9

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 6.500 medewerkers (5.500 fte) en 12.500 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.

